No. 35] [*Price Rupee one.*

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्वि-
ज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government-Sanskrit College, Benares.

FASCICULAS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS,

BENARES.

(सन् १९०१)

1900

श्रीः ।

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—३५

प्रतिनियतदेशकालसंस्थानादिव्यवस्थितं विश्वनिर्माणं रचना तस्याः केवलादचेतनादनुपपत्तिरित्यर्थः स्तादूर्णनाभदेहात्तन्तूत्पत्तेरदर्शनादिति भावः।

प्रवृत्तेश्च।

प्रवृत्तेः रचनानुकूलस्य प्रधानस्याप्रारम्भस्याप्यनुपपत्तेः लोके चेतनाधिष्ठानादेव प्रयत्नरूपादचेतनशरीरादेः क्रियोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः।

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि।

ननु यथा पयः क्षीरं स्वयमेव प्रतिनियतावस्थं दधि रचयति वत्सविवृद्ध्यर्थं च स्वयमेव स्रवति यथा च अम्बु प्रतिनियतावस्थं करकादिकं रचयति निम्नदेशं च स्वयमेव गच्छति एवं प्रधानमपि स्यादिति चेत् तत्रापीश्वराङ्गीकारं विना रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिरेव तथा च पक्षसमत्वान्न तयोर्दृष्टान्ततेत्यर्थः इदानीं ब्रह्मकारणत्वे परैरुक्तानि दूषणानि उपसंहारदर्शनान्नेत्यादीनि परेषां मते एव भवन्ति बलवत्तरश्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमेन लौकिकतर्काविरोधादेव स्वतन्त्रस्य तर्कस्य स्वविषयसाधकत्वासम्भवादित्याह सूत्रैः।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्।

तत्रापि प्रधानव्यतिरेकेण कारणान्तरस्यानवस्थितेरनभ्युपगमाच्च अनेक कारणानपेक्षतया प्रधानस्य कारणत्वानुपपत्तिः लोके बाह्यानेककारणोपसं-

द्वारैव मृदादीनां घटादिकारणत्वोपलम्भादित्यर्थः नतु क्षीरवदिति भवदुक्तदृष्टान्तसत्वान्नैष दोष इति चेन्न, तर्हि अस्मन्मतदूषणोपन्यासानौचित्यात्, क्षीरेणापि बाह्यादृष्टादिसहकार्युपसंहाराच्च । ननु चेतनेष्वेव सहकार्यपेक्षा स्वतो ऽविकारित्वात् न त्वचेतनकारणेष्वप्ययं नियमः गोभिरुपभुक्तानां तृणादीनां स्वयमेव दुग्धादिरूपेण परिणामसंभवात् विकारिस्वाभाव्यात् एवं क्षीरादीनामपीत्याशङ्कामपाकरोति ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ।

यदुक्तं तृणादिवत्स्यादिति तत्र दृष्टान्तासिद्धेः कुतः अन्यत्राभावात् धेनूदरादिभ्यो ऽन्यत्र बलीवर्दोदुदरे तृणादीनां दुग्धादिकारणत्वाभावादित्यर्थः, तथा च तृणादिष्वपि धेनूदरस्थाग्न्यादिरूपबाह्यानन्तकारणापेक्षेति दृष्टान्तासिद्धिः, नन्वस्माभिः प्रधानस्य बाह्याः सहकारिशक्तिभेदा अनेका ऽभ्युपगन्तव्या इति न व्यतिरेकानवस्थितिस्तत्राह ।

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ।

प्रधानव्यतिरिक्तकारणाभ्युपगमे ऽपि प्रधानकारणतया न संभवति कुतः अर्थाभावात् *भवद्भिरस्मासूपन्यस्ता[१])त्प्रयोजनाभावात् अचेतनस्य स्वप्रयोजनासंभवादित्यर्थः ।

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

पुरुषाश्मवच्चेत्तथापि ।

पुरुषाणां भोक्तृणामश्मादिवहनादौ यथेष्टादेः परार्थैव प्रवृत्तिर्भवति तथैव पुरुषार्थे प्रधानस्यापि प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि प्रकृतेः प्रवृत्तिरनुपपन्ना दृष्टान्ते परार्थतावत् स्वार्थताया अपि दर्शनात् अवहननिमित्तकताडनादिजन्यदुःखनिवृत्तेरेवोष्ट्राद्यर्थत्वादित्यर्थः । (*यदि च नद्यादीनामिव केवलपरार्थैव प्रवृत्तिरिष्यते तदाऽस्मासु प्रवृत्त्यनुपपत्त्युपन्यासो नोचित इतिभावः[१]) किं च ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ।

सत्वादिगुणत्रयमभ्युपगम्यापि तेषामङ्गाङ्गीभाव एव महदादिरूपविकारे कारणं वक्तव्यं तच्चाङ्गागित्वं यदि स्वत एव भवेत् सर्वदा सर्वकार्य्यप्रसङ्गः परतश्चेत् सिद्धस्तर्हि तत्कर्त्ता परमेश्वर इति अतोऽङ्गित्वानुपपत्त्यापि स्वतन्त्र प्रधानवादो न संभवतीत्यर्थः । ननु परतःपक्षे कालविशेष एव परो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह ।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्

अन्यथानुमितौ कालविशेषादिभ्य एवाङ्गित्वादिकं भवतीत्यनुमितावपि ज्ञशक्तिरूपसहकारिकार-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

णाभावात्प्रधानकारणत्वमसंभवीत्यर्थः ज्ञशक्तिर्ज्ञाने-च्छाकृत्यादिः एतेषां हि कार्यमात्रे कारणत्वेन क्लृप्तानां वियोगे केवलस्योपादानस्य कार्य्यकारित्वं तर्कविरुद्धमेवेति भावः।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्।

(*असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यादिश्रुतिभिर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वादपि स्वतन्त्रप्रधानवादोऽसमञ्जस इत्यर्थः यद्वा स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तदिह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातेति श्रुत्या परमेश्वरप्रतिषेधाद्धेतोरसमञ्जसमनर्थ उक्त इत्यर्थः एवमेव[1]) जगदाहुरनीश्वरमपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकमिति गीतादिवाक्यैरासुरत्वादिना निरीश्वरस्वभाववादस्य प्रतिषिद्धत्वात् त्याज्यत्ववचनादपि तन्मतमसमञ्जसमनुत्तममिति। कार्य्यकारणयोर्वैलक्षण्यादपीदं मतमसमञ्जसमिति दोषोऽपि समान इति दृष्टान्तेनाह

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्।

वाशब्दोऽप्यर्थे परिमण्डलः सर्वतो मण्डलाकारः परमाणुः अयमर्थः यथा ह्रस्वादल्पपरिमाण-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

द्व्यणुकादेर्महतां त्र्यणुकादीनामुत्पत्तिर्बौद्धप्रभेदानां स्वतन्त्राणुकारणवादिनामसमञ्जसा यथा वा परिमण्डलात्परमाणोस्तदपेक्षया दीर्घस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिस्तेषामसमञ्जसा कारणगुणविपरीतस्य कार्य्यगुणस्य तर्कविरुद्धत्वात् तथैव स्वतन्त्रप्रधानवादिनामपि वादो ऽसमञ्जसो व्यक्ताव्यक्तपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्ववैधर्म्यात्कार्य्यकारणयोरित्यर्थः यथा च कार्य्यकारणयोर्जडब्रह्मणोर्विरुद्धगुणकतया ब्रह्मपरिणामस्तर्कविरुद्ध इति चेन्नास्माकमपि ब्रह्मोपादानतायां तर्कविरोधो न दूषणमिति श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्रोक्तं परेषां तु केवलतर्केण प्रत्यवतिष्ठमानानां तर्कविरोधः स्यादेव दूषणमिति तथैव श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगच्छतो न्यायवैशेषिकयोः सांख्ये च यथोक्तकार्य्यकारणभाववादित्वे ऽपि नोक्तदूषणावकाशः "एतस्य वै सोम्यैषो ऽणिम्न एतावान्यग्रोधस्तिष्ठति" (१यस्तन्तुनाभ इवतन्तुभिःप्रधानजैरित्यादिश्रुत्यनुसारित्वादिति मन्तव्यम्, अणूनां च सत्वादिशब्दैः शास्त्रे प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपेश्वरशक्तिविषयैव कारणत्वमिति न न्यायवैशेषिकयोर्वेदान्तविरोधाशङ्केति अनेन सूत्रेण दृष्टान्तमुद्रया स्वतन्त्राणुवादे ऽपि बौद्धानां वैलक्षण्यदोषः समान इत्युक्तम्। दृष्टान्तविधयोत्थापितं स्वतन्त्राणुकारणतावादं तर्कान्तरविरोधेनापि प्रतिषेधति।

---

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ।

उभयथापि प्रयत्नादभिघातादेश्च सर्गादौ परमाणूनां कर्म न संभवति ईश्वरानङ्गीकारेण प्रयत्नाभावात् अनवस्थातश्चाभिघाताद्यसंभवात् अतस्तदभावः (*स्वतन्त्रपरिमण्डलाभावः[1]) परमाणुस्वातन्त्र्याभाव इत्यर्थः । आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण वेदान्तिनां स्वपक्षस्थापनमिदं च सूत्रमारभ्य सूत्रजातैर्न्यायवैशेषिकमतनिराकरणमिति वर्णयन्ति *सूत्रद्वयं चेत्थं व्याचक्षते यथाह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां स्वविलक्षणयोर्महद्दीर्घयोरुत्पत्तिः परैरिष्यते तथैव ब्रह्मचिन्मात्रादपि स्वविलक्षणजगदुत्पत्तिरस्त्वित्यादिसूत्रार्थः प्रयत्नादभिघाताच्च लोकसिद्धकारणद्वयात् परमाणूनामाद्यं कर्म न संभवति प्रयत्नहेतुमनःसंयोगाद्यभावात् अनवस्थया चाभिघातासंभवात् अतस्तदभावो अणुकारणत्वाभाव इति द्वितीयसूत्रार्थ इति तदसत्, समवायिकारणवैलक्षण्ये ऽपि कार्याणां तद्वैजात्यासिद्धेः न्यायवैशेषिकयोर्नित्यप्रयत्नाङ्गीकाराच्च[2]) तद्वेयम्, सूत्रकारेणाणुवादिनं प्रत्युच्यमानानां दोषाणां वेदान्तिमते ऽपि तुल्यत्वाच्च, अथ श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधो न दूषणमितिचेत् एतस्यैवाणिम्न एतावान्न्यग्रोधस्तिष्ठति कालस्वभावो निय-

(१) अयं पा० १ पु० ना० ।
(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

तिर्य्यङ्मनुष्या भूतानि योनिः पुरुष इति यः कारणा-
नि निखिलानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः अणो-
मीत्राविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृता । ताभिः
सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां
शक्तिविधया अणुकारणताया अपि सिद्धत्वेन तन्म-
ते ऽपि तर्कं विरोधस्यादूषणत्वादितिसमानम् विना-
शिन्यो ऽनाशिन्यः दशार्द्धानां पञ्चभूतानां ताभिर्हेतु-
भिः सार्द्धं सहिताभिरिदं सर्वं ब्रह्माण्डादिकं क्रमेण
भवतीत्यर्थः किं च स्वपक्षः पूर्वपाद एव व्यवस्थापित
अतो दृश्यते त्वितिहेतुना पौनरुक्त्यापत्तिः तथा वा
शब्दार्थानुपपत्तिः परपक्षनिराकरणमध्ये स्वपक्षव्यव-
स्थापनासामञ्जस्यं चेति । अत्रैव मते कारणेष्वणुषु
कार्य्यस्य समवायो ऽभ्युपगम्यते न वेति विकल्प्य द्वि-
तीयं पक्षं समुदाय उभयहेतुके पीत्यादिसूत्रैर्निराक-
रिष्यति आद्यपक्षस्त्वादौ निराक्रियते ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-वस्थितेः ।

इतश्च तदभावो यदि कार्य्याणामणुषु समवायो
ऽभ्युपगम्यते तदा नैयायिकवैशेषिकेषु भवद्भिरुपन्य-
स्तया समवायपरम्परया ऽनवस्था तस्यां भवत्स्वपि-
साम्यापत्तेरित्यर्थः । किं च ।

नित्यमेव च भावात् ।

अणूनां नित्यमेव सत्त्वाच्च तत्स्वातन्त्र्यासंभवः सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु स्वमते न समवायोऽस्ति न वेति चेत्काकदन्तान्वेषणवत् एतदन्वेषणे प्रयोजनाभावः अस्तु वा सांख्यानुसारेण स्वरूपसम्बन्ध एवात्र समवायस्थलाभिषिक्तः समवाये तस्यावश्यकत्वादिति अणुनित्यत्वमप्ययुक्तमित्याह।

रूपादिमत्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्।

परमाणूनां रूपरसादिमत्वेन हेतुना घटादिवन्नित्यत्वविपर्ययो युक्तः लोके तथा व्याप्तिदर्शनादित्यर्थः तथा च कारणानित्यत्वे कार्य्यस्य प्रवाहरूपेणानादित्वं नोचितमिति अस्माकं श्रुतिबलात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वेन न यथोक्तानुमानं संभवतीति भावः ननु रूपादिमत्वमेव परमाणूनां न स्वीकार्य्यं तत्राह।

उभयथा च दोषात्।

रूपादिमत्वे यथोक्तदोषान्नीरूपादित्वे च कार्य्यस्यापि नीरूपादिताप्रसङ्गात्कार्यगतरूपादिनियामकतयैव परैः परमाणुषु रूपाद्यनुमानादित्यर्थः।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा।

स्वतन्त्रस्वभाववादो ऽभ्युपगमवादत्वात्सांख्यैः स्वशास्त्रेषु यथा कथंचिदपेक्षणीयः अणुस्वातन्त्र्यं च कुत्राप्यास्तिकशास्त्रेषु न परिगृह्यत इत्यतस्तत्रात्यन्तमेवानपेक्षा मन्तव्या मोक्षादावित्यर्थः अतो यथा क-

थंचित्तर्कविरोधपरिहारे ऽपि शिष्टापरिग्रहात्तन्मतमुपेक्षणीयमेवेति। नन्वेवं मास्तु समवायो मास्तु च परमाणुनित्यत्वं क्षणिकवादस्तु स्यात्पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्त्यैव धारावाहिकरूपेण सृष्टिनित्यत्वसम्भवादिति तत्राह।

समुदाय उभयहेतुके ऽपितदप्राप्तिः।

एवमेके बौद्धा मन्यन्ते नास्त्यवयवी नाप्यात्मा स्थिरः किं तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनानात्मात्मविभागो ऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति स च पुञ्जात्मकः समुदायो नेश्वरहेतुकः किं तु उभयहेतुकः तत्र चतुर्विधाणुहेतुको बाह्यो घटादिः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारहेतुकश्च पञ्चस्कन्धाख्य आन्तर आत्माख्य इति, रूपं करचरणादिमत्संस्थानं विज्ञानं ज्ञानमेव वेदना दुःखं संज्ञा देवदत्तादि संस्कारो वासना एतेषां राशिरेवात्मेति तेषां सिद्धान्तः तत्रेदं दूषणमुच्यते उभयहेतुकसमुदायमते ऽपि तदप्राप्तिः तस्य परस्परमेलनरूपसमुदायस्याप्राप्तिरसिद्धिः मेलनकर्तृचेतनानङ्गीकारात् लोके चेतनस्यैव तत्त्वादिमेलकत्वदर्शनादित्यर्थः।

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्।

प्रत्ययः कारणं तन्त्वणादीनां संयोगाख्यः समु-

दायो ऽन्योन्यकारणकत्वादन्योन्यसाहाय्यादेव भविष्यतीति चेन्न, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् उपादानतामात्रे ऽण्वादीनां प्रयोजकत्वात्, नतु कर्तृत्वे ऽपि तेषामचेतनत्वेन कर्तृत्वासम्भवात् कर्त्ता च कार्य्यमात्रे कारणमित्यर्थः । न वा ऽण्वादीनां समुदायीभावरूपपुञ्जतायामपि हेतुत्वं सम्भवतीत्याह ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।

कार्य्यसह भूतमेवोपादानकारणं पटादौ दृश्यते न च क्षणिकवादिनां तत्सम्भवति उत्तरस्य कार्य्यस्य समुदायीभावादेरुत्पत्तिकाले पूर्वस्य कारणस्य समुदाय्यादेर्विनाशादित्यर्थः । अथैवमसत्यप्युपादाने कार्य्योत्पत्तिरस्तु नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति तत्राह ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ।

असत्येव हेतौ फलोत्पत्त्यङ्गीकारे सति उभयहेतुकत्वप्रतिज्ञाया उपरोधो बाधः अन्यथा यदि सत्येव कारणे कार्य्योत्पत्तिरुच्यते तदा क्षणिकवादिनां कारणकार्य्ययोर्यौगपद्यमेव स्यात् न पौर्वापर्यं तथा च कार्य्यकारणव्यवस्था नोपपद्येत नियामकाभावादित्यर्थः, ननु उपादानस्यापि पूर्वसत्त्वैवाभ्युपगन्तव्येति सहभावाभावे ऽपि न क्षतिरिति चेन्न, निमित्तकार-

णोपादानयोरविशेषापत्तेरिति । असत्कारणपक्षे दूषणान्तरमाह ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।

कारणसत्वेऽपि कार्य्योत्पत्त्यङ्गीकारे भवदभ्युपगतयोः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसिद्धिः स्यात्कुत अविच्छेदात् असतः कारणात्कार्य्यापत्त्या सदैव कार्य्योत्पादेन कार्य्यपरम्पराया विच्छेदासंभवादित्यर्थः एवं हि तेषामभ्युपगमः वक्ष्यमाणत्रयादन्यत्सर्वं बुद्धिबोध्यं क्षणिकं च त्रयं च प्रतिसंख्यानिरोधो अप्रतिसंख्यानिरोधः आकाशं चेति एतत्त्रयमपि वस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यं तत्र प्रतिसंख्यानिरोधो बुद्धिपूर्वकः आत्यन्तिकः प्रलयः स च विदुषां तद्विपरीतस्त्वप्रतिसंख्यानिरोधः प्राकृतप्रलयादिः स चाविदुषां आकाशस्त्वावरणाभावमात्रमिति तत्र कार्य्याणामविच्छेदे सति निरोध द्वये नोपपद्यतेति । नन्वेवं यथोक्तनिरोधावपि नाङ्गीकार्य्यावस्माभिरिति तत्राह ।

उभयथाच दोषात् ।

निरोधद्वयानङ्गीकारे च मरणभयादुद्विग्नान् शिष्यान् प्रति भवतां मोक्षार्थकोपदेशस्य वैयर्थ्यदोषापत्तेः मरणमोक्षरूपयोर्यथोक्तनिरोधयोरनङ्गीका-

रात्तदङ्गीकारे चासंभवस्योक्तत्वात् इति । किं च ।

आकाशे चाविशेषात् ।

न केवलं निरोधयोरेवासिद्धिरपि त्वाकाशे ऽप्यसिद्धिः स्यात् कुतः अविशेषात् कार्य्याविच्छेदरूपस्य हेतोरविशेषादित्यर्थः आकस्मिककार्य्यैः सर्वदा सर्वावरणप्रसङ्गादिति भावः । इतश्च नासद्रूपे कारणे कार्य्यमुत्पद्यते ।

अनुस्मृतेश्च ।

कार्य्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थिरतया ऽप्यसति कारणे कार्यस्यासिद्धिः अत्यन्तोच्छेदे स एवायमिति प्रत्ययासंभवादित्यर्थः अस्माभिश्च प्रलयमोक्षादीनामभावरूपत्वं नाभ्युपगम्यते नाशः कारणलय इत्यादिसांख्यसूत्रादिभिः कारणरूपेणावस्थानस्यैव नाशशब्दार्थत्ववचनादिति ।

नासतो ऽदृष्टत्वात् ।

इतश्च अत्यन्ताभावरूपादसतः कार्य्योत्पत्तिर्न संभवति शशशृङ्गादिभ्यः कार्य्यादर्शनादित्यर्थः ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ।

किं च एवं सत्यभावाद्भावोत्पत्तौ कृष्यादिकर्म कुर्वतामपि तत्फलसिद्धिः स्यात् अभावस्य सर्वत्र स-

र्दा सुलभत्वादित्यर्थः । यदपि बौद्धैः सर्वमेवासदुच्यते तदपि नेत्याह ।

नाभाव उपलब्धेः ।

अभावमात्रमत्यन्ततुच्छं जगन्न भवति उपलब्धेः भावत्वे शशशृङ्गादिवदनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः (*भूमस्थले चास्मन्मते प्रकारतत्सम्बन्धौ मनःपरिणामभूतावनिर्वचनीयतया नाभावरूपौ ननु भवन्मते कथं घटाभावस्योपलब्धिरितिचेन्न, अस्माभिरधिकरणाद्यतिरिक्तस्याभावस्यैवानङ्गीकाराद्वैशेषिकादिभिस्तु प्रतियोग्यधिकरणरूपसदुपरागेणैवाभावस्य ज्ञानमिष्यते न केवलस्य बौद्धानां तु प्रतियोग्यादीनामप्यभावरूपत्वात् नाभावोपलब्धिर्घटते केवलाभावप्रतीतेरदर्शनादिति भावः[1]) यदिचोपलब्ध्यर्थक्रियाकारित्वादिसत्वे ऽप्यसत्वमुच्यते तदा परिभाषामात्रत्वेन तादृशमसत्वं भवतु शशशृङ्गादिवैलक्षण्यस्यैवास्माभिरिष्टत्वात्तावतैवैश्वर्य्यधर्माधर्मोपासनाबन्धमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेरिति । अनुस्मृतेश्चेत्यादिना क्षणिकशून्यवादौ निरस्येदानीं विज्ञानवादं निरस्यति ब्रह्मसाधककार्यकारणभावोपपत्तये ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।

सर्वं कार्य्यं कारणं च स्वप्नवद्विज्ञानमात्रं न भवति

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

कुतः वैधर्म्यात् अर्थक्रियाकारित्वाबाधितत्वादिलक्षणवैधर्म्यादित्यर्थः न च स्वप्नेऽप्यर्थक्रियास्तीति वाच्यं, तस्या जागरे बाधात्, न च प्रपञ्चस्यापि श्रुत्या बाधोऽस्त्विति वाच्यं, श्रुतौ प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वाप्रतिपादनस्योक्तत्वात् तत्तुसमन्वयादित्यादिसूत्रेषु कार्य्यकारणभावादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् श्रवणोत्तरं मननादीनां विधेयत्वासम्भवाच्च न हि तुच्छतां प्रतिपाद्य तत्र विधिरुचित इति अधिकं तत्रतत्रोक्तं लौकिकप्रमाणेन सहाविरोधसंभवे श्रुत्या तद्बाधतानौचित्याच्चेति एतेन वेदान्तेषु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्ववादोऽप्रामाणिक इति मन्तव्यम् आचार्य्यैः स्वप्नतुल्यतायाः प्रतिषेधात्, ननु तर्कमात्रावष्टम्भेनोत्तिष्ठतामेव मतं तर्केण निराक्रियते न पुनरत्र शास्त्रार्थोऽवधार्य्यते तथा सति प्रधानादीनामपि पूर्वसूत्रैर्निषेधापत्तेरिति चेन्न, धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थाविरोधिनां बौद्धमतानां निःशेषोन्मूलनस्याभिप्रेतत्वात्प्रधानादीनां च स्वरूपतः सूत्रकारेण वक्तव्यतया शिष्टपरिगृहीततया धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थोपयोगितया च स्वातन्त्र्यानिरासमात्राभिप्रायावधारणात् (*धाता यथा पूर्वमकल्पयत् कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्यथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्शाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य स्वप्नव्यावृत्तयाथार्थ्यसिद्धेश्चेति[१]) यत्र शास्त्रेषु

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

विकाराणां स्वप्नदृष्टान्तप्रदर्शनं तद्वैराग्यार्थं क्षणभङ्गुरत्वादिपरं न पुनर्बाह्यविषयाभावपरम् अन्यथा ।

तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।
हि त्वामपि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितः ॥

इत्यादिवाक्येषु प्रपञ्चस्य स्वप्नतुल्यत्वज्ञानोत्तरं परमेश्वरे मनः समाधानस्य विधानानुपपत्तेः समाधानस्यापि स्वप्नवदवस्तुत्वावगमादिति बोध्यम् । यदपि तेषां मतं विना ऽप्यर्थभेदं ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेव भवतीति तदपि नेत्याह ।

न भावो ऽनुपलब्धेः ।

भावो वासना सापि न संभवति उपलब्धिं विनेत्यर्थः न च पूर्वपूर्वोपलब्ध्या उत्तरोत्तरवासनेति अनादिरेव प्रवाहो ऽस्त्विति वाच्यम्, अप्रामाणिकाऽनवस्थाप्रसङ्गात्कर्मादानवस्था तु बीजाङ्कुरवत् श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धैवेति भावः ।

क्षणिकत्वाच्च ।

किं च सर्ववस्तूनां क्षणिकत्वाद्वासनानामाश्रयो ऽपि भवदुक्तो न संभवति वासनाश्रयत्वेन कल्पितानामालयविज्ञानानां प्रवृत्तिविज्ञानवदेव क्षणिकत्वेन वासनाकाले तेषामसत्त्वादित्यर्थः । (*न चास्माकं कैवलतार्किकाणां नियामकाभावाद्भवदूषितातिरिक्तं प्रक्रियान्तरं रचयिष्यामस्तत्राह ।

सर्वथा ऽनुपपत्तेश्च ।

किं च यथायथा वैनाशिकसमयः परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्य्यत एव अतः सर्वथा ऽनुपपत्तेर्वैनाशिकमतमसमञ्जसमित्यर्थः सा च परीक्षा-परम्परा न्यायदर्शनादिष्वनुसन्धेया अत्र तु श्रवणशास्त्रे तर्कबाहुल्यानौचित्येन दिङ्मात्रं प्रदर्शितमिति भावः ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ।

अपरे तु वेदबाह्या दिगम्बरा एकस्मिन्नेव पदार्थे भावाभावौ मन्यन्ते तन्मतं निराक्रियते वेदान्तोक्तस्य सत्कार्य्यवादस्य ब्रह्मकारणतोपयोगिनः सिद्ध्यर्थं । तत्रैवं ते कल्पयन्ति सामान्यतः सदसती द्वावेव पदार्थौ आकाशादयो धर्मिणः एकत्वादयश्च धर्मा अनयोरेव विशेषाः तत्र सर्वेष्वेव पदार्थेषु सप्तभङ्गी-न्यायेन सदसत्त्वमनिर्वचनीयत्वं चास्ति तद्यथा सर्वं वस्त्वव्यवस्थितमेव स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति वा नास्ति वा स्याद-स्ति वा वक्तव्यः स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति च नास्तिचावक्तव्यश्चेति सर्वत्रैव स्याच्छब्दो भवतीत्यर्थकः तथा च अस्तीति भवतीत्यादिरर्थ इति । अत्रेदमु-च्यते न एकस्मिन् वस्तुनि यथोक्तभावाभावादिरूपत्व-मपि कुतः असम्भवात्प्रकारभेदं विना विरुद्धयोरेकदा

सहावस्थानसंस्थानासंभवात्प्रकारभेदाभ्युपगमे वाभ्य-न्मतप्रवेशेन सर्वैव व्यवस्थास्ति कथमव्यवस्थितं जग-दभ्युपगम्यते भवद्भिरित्यर्थः।

एवं चा ऽऽत्माकात्स्न्यम्।

यथा चैकत्र सदसत्वादिकमसम्भवति एवमेव दि-गम्बराणामात्मकात्स्न्यमात्मपरिच्छिन्नत्वमप्यसम्भ-वीत्यर्थः ते हि मन्यन्ते संसारदशायां परिच्छिन्न आत्मा मोक्षावस्थायां विभुर्भवतीति तदेतद्विरोधा-दसम्भवतीति। ननु विभुत्वाविभुत्वयोः कालभेदाद-विरोधः स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

न च पर्य्यायादप्यविरोधो विका-रादिभ्यः।

न च पर्य्यायात्क्रमात्कालभेदे वाप्यविरोधः सं-भवी कुतः, विकारादिभ्यः आत्मनो विकारित्वसावय-वत्वादिभिर्मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद-विशेषः।

यदि चान्त्यस्य मोक्षावस्थपरिमाणस्यावस्थितिर-विनाशो भवद्भिः स्वसिद्धान्तमात्राभिनिवेशेनेष्यते तदा उभयोरेव वादिप्रतिवादिनोरावयोरात्मनित्य-त्वविभुत्वसिद्धेरुद्देश्यांशे मताविशेषः किमर्थं पुनः सं-

सारदशायां परिच्छिन्नत्वमुच्यते लाघवान्नित्यस्यैकपरिमाणस्य विभुत्वस्यैव कल्पनार्हत्वासम्भवादिति । तदेवमनीश्वरवादिनस्तार्किका निराकृताः । इदानीं केवलेनानुमानेनेश्वरसाधनमपाकरोति ब्रह्मणयुक्तस्य शास्त्रयोनित्वस्य सिद्ध्यर्थं तथा तर्कशास्त्रतो ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वशङ्कामपनेतुं च ।

पत्युरसामञ्जस्यात् ।

नानुमानमित्याद्यसूत्रादनुवर्तते तथा चासामञ्जस्याद्वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेर्न पत्युरीश्वरस्यानुमानं संभवतीत्यर्थः सांख्याद्युक्तेन विरोध्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वादिति भावः ।

संबन्धानुपपत्तेश्च ।

संबन्धो व्याप्तिः कार्य्यत्वसकर्तृकत्वयोरनुकूलतर्काभावेन श्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहानुपपत्तेश्च नानुमानस्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ।

करणं विना कर्तृत्वासंभवाच्चेत्यर्थः । ब्रह्म करणवदेवैष्टव्यमित्याशङ्कायामाह ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ।

ननु परमेश्वरस्यापि पातञ्जले विशुद्धसत्त्वाख्यं करणं स्वीकार्यं वेदान्ते ऽपि च ब्रह्मणः करणं श्रूयते

"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोःसूर्य्योऽजायते"त्यादिभ्यः अतस्तर्कतोऽपि करणवदेवास्तु इति चेन्न, ब्रह्म करणवन्न भवति कुतः, भोगादिप्रसङ्गात् जीववत्सुखदुःखादिभोगस्य रागद्वेषादेश्च प्रसङ्गादित्यर्थः करणानां त्रिगुणात्मकत्वेन दुःखादिस्वाभाव्यादित्याशयः अस्माकं तु केवलप्रकृतिसत्वस्यैवेश्वरोपाधित्वाङ्गीकारादीश्वरस्य दुःखाद्यभावः नित्यानन्दस्तु श्रुतिप्रामाण्यादिच्छादिवत्केवलप्रकृतेर्धर्म इत्युक्तं प्राक् प्रकृतेश्च कर्तृत्वमेव न करणत्वम् आत्मनोऽकर्तृत्वेन कर्त्रन्तरासंभवाज्जीवकोटाविच्छादिवत्कर्तृत्वमपि बुद्धेरेव करणत्वं तु मनआदीनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं न तु मनआदीनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं विषयसमर्पकत्वेनेति वक्ष्यामः । न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इतिश्रुतिविरोधात्तु चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिश्रुतीनां हिरण्यगर्भरूपेण ब्रह्मोपासनायां तात्पर्यं पातञ्जले च सत्त्वस्य वाभ्युपगमवाद (*उपाधितामात्रवाद[१]) इतिभावः।

अन्तवत्वमसर्वज्ञता वा।

किं च करणाधीनज्ञानादिकत्वे सतीश्वरस्य जीववदेवान्तवत्वं विनाशित्वं प्राकृतप्रलये विलय

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

इति यावत् तथा ऽसर्वज्ञत्वं च स्या (*त्करणाजन्यतया ज्ञानेच्छाकृतीनाम् नित्यत्वप्रसङ्गात् क्रियायाः कारणविशेषो हि करणमिति[१]) तथा च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां नैवाह स्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य ह्निजोच्यत इत्यादि श्रुतिस्मृतयः यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतयश्च पीडेरन्नित्यर्थः वाशब्दो ऽत्र समुच्चये । इतश्च ब्रह्मणः करणं नास्ति ।

उत्पत्त्यसंभवात् ।

ब्रह्मणः करणानां कर्त्तृभावेनोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । ननु स्वयमेव परं ब्रह्म स्वरूपकरणनिर्मातृ स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

न च कर्त्तुः करणम् ।

न हि कर्त्तुः सकाशात्स्वकरणमुत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः । करणोत्पत्तेः प्राक्करणाख्यसहकार्यभावेन कर्त्तृत्वासंभवादित्यर्थः ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ।

वाशब्दश्चार्थे यदि च विज्ञानादिभाविज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्व एव सति सृष्ट्यादावीश्वरस्य करणं मनआदिकमुच्यते तैरेव ब्रह्मणा विश्वनिर्माणात्तदा तादृशकरणस्य प्रतिषेधो न क्रियते मनआदीनामी-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

शज्ञानादौ करणत्वस्यैवास्माभिरनभ्युपगमादित्यर्थः।

विप्रतिषेधाच्च।

"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः करणप्रतिषेधाच्च ब्रह्म न करणवदित्यर्थः इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

यथोक्तब्रह्मणि स्मृतिन्याययोर्विरोधः प्रथमपादेन परिहृतः। द्वितीयपादेन च निरीश्वरा नास्तिकवादा निराकृताः। तथा केवलानुमानिक ईश्वरवादस्थान्ताधिकरणे निराकृतः। इदानीं जन्माद्यस्य यत इति यद्ब्रह्मणः आकाशादिसकलप्रपञ्चजन्मादिकारणत्वं लक्षणमुखेनोक्तं सामान्यतश्च परीक्षितं तदतिविशेषतः परीक्षणीयं तत्प्रसङ्गेनैव जीवस्य गौणयुत्पत्तिप्रतिपादनाय ब्रह्ममुख्यशक्तेर्जीवस्य नित्यत्वांशत्वचिन्मात्रस्वरूपत्वादिकं विस्तारतो विचारणीयं यत्तदर्थं तृतीयः पादः आरभ्यते।

न वियदश्रुतेः।

ननु जन्माद्यस्य यत इति यत्प्रतिज्ञातं तन्नोपपद्यते कुतः, वियदश्रुतेः वियति अश्रुते अर्थाज्जन्मादीनामित्यर्थः छान्दोग्ये तेजआदीनामिवाकाशस्य हि जन्मादि न श्रूयत इति भावः। अत्र सिद्धान्त माह।

अस्ति तु।

यद्यपि छान्दोग्ये नास्ति तथापि तैत्तिरीयकादिषु श्रुतिरस्ति वियज्जन्मादिबोधिनी "एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिरित्यर्थः तदेकवाक्यतया च छान्दोग्यीयसृष्टावपि वियत्सृष्टिः पूरणीया(१अथ वा जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनस्यैव श्रुतिष्वभिप्रेततया सृष्टौ तात्पर्याभावेन तन्न्यूनतायामपि न क्षतिरिति भावः१) । पुनः पूर्वपक्षी सूत्रचतुष्टयेन स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

गौण्यसंभवात् ।

सत्यं श्रुतिरस्ति तथापि सा गौणी कुतो ऽसंभवात्, निरवयवस्य नभसः प्रकृतिपुरुषवदेव समवाय्यसमवायिकारणयोरसंभवात् अत एव वियतो विनाशश्रुतिरपि गौणीत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोरिवाकाशे ऽप्यभिव्यक्तिरेव कार्य्यगुण इति बोध्यं न तु युक्तिप्राबल्यादस्यैव सूत्रस्य सिद्धान्तत्वं कथं नेष्यत इति चेन्न, एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यागाम्यतिदेशसूत्रानुपपत्तेः वायूत्पत्तेरगौणत्वादिति । ननु श्रुतिबलाद्युक्तिर्बाधनीया तत्राह ।

शब्दाच्च ।

"वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुतेश्चाकाशजन्मादिश्रुतिर्गौणीत्यर्थः तथा

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

निरंशत्वाद्विभुत्वाच्च तथा नश्वरभावतः।
ब्रह्म व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति। नन्वेवं "एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुरि"त्यादितैत्तिरीयकश्रुतावेकस्यैव संभवशब्दस्य वाय्वादिषु मुख्यत्वे वियति च गौणत्वे युगपद् वृत्तिद्वयविरोधः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्।

यथैकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य तपोऽन्नहिरण्यगर्भादिषु गौणत्वं परमात्मनि च मुख्यत्वं तथैव संभवादिशब्दस्यापि स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मशब्दे व्यक्तिभेदान्न युगपत् वृत्तिद्वयविरोध इति चेत् संभवशब्दस्यापि वाय्वादिष्वनुषङ्गेन व्यक्तिभेदः समान इति भावः। ननु आकाशस्य नित्यत्वे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यादिप्रतिज्ञाया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च संकोचः स्यादाकाशेन द्वैतप्रसङ्गादित्याशङ्कां समाधत्ते।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः।

यथोक्तप्रतिज्ञयोर्हानिर्नास्ति कुतः शब्देभ्योऽव्यतिरेकावगमात् अव्यतिरेकस्यानतिरेकस्यैवाविभागाख्यस्य श्रुतिभ्योऽवगमात् न तु प्रलये गगनादीनामभावस्येत्यर्थः, तथा सतीदंशब्दवैयर्थ्यात्स-

दसतोः केनापि प्रकारेणाभेदानुपपत्त्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुतरामनुपपत्तेश्च इतो ऽपि उक्तप्रतिज्ञे भवद्भिरप्यविभागलक्षणाद्वैतपरे एवाभ्युपगन्तव्ये न पुनरखण्डाद्वैतपरे यथा मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्त इत्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनेनाविभागलक्षणाद्वैत एव श्रुतेस्तात्पर्यावधारणात् तथा "ऽस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यत" इत्यादिश्रुतावपि संमिश्रणवाचकात्संपत्तिशब्दात् अविभागस्यैवावगमात् एवं न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतयो ऽप्यविभागलक्षणाव्यतिरेकि प्रमाणानि, अत एव सूत्रकारो वक्ष्यत्यविभागो वचनादिति, तथा सांख्यशास्त्रे ऽप्यविभागावेव प्रलयसर्गकालयोर्विश्वस्योक्तौ यथा कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति(*अन्यथा चाविद्याद्रष्ट्रादीनां प्रलये सत्ताभ्युपगमो ऽपि भवतां नोपपद्येत तैरेवाखण्डताप्रच्यवादिति[1])एवं च सत्याकाशस्य नित्यत्वे पि प्रकृतिपुरुषयोरिव ब्रह्मण्यविभागेनैवैकत्वप्रतिज्ञा (*तथा दुःग्धज्ञानेन दुःग्धघटनिःक्षिप्तजलबिन्दुज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मप्रलीनसर्वपदार्थज्ञानं चोपपद्यतइति[2]) (*तथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा चोपपन्ना करणे कार्यस्याविभागेन दुग्धज्ञाना-

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

(२) अयं पा० १ पु० ना०।

सदनुगतजलज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानादिभिन्नाकार्यावस्था तु न ब्रह्मज्ञानेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपन्नमितिश्रुत्या विकारस्यासत्यत्वमुक्तं सत्यं वास्तवं नित्यमिति पर्यायः अविभागलक्षणाभेदस्यैव चानादितया अविनाशितया च वास्तवस्य त्वविभागस्यचाल्पकालस्थायितया मध्ये वाचारम्भणमात्रत्वं यदेव हि यदपेक्षया स्थिरं भवति तदपेक्षया सत्यं भवति यथा देहाद्यपेक्षया प्राणाः "प्राणा वै सत्यमि"तिश्रुतेः, तथा चाविभाग एव सत्य इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपन्नेति। अनेनैव पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वाः प्रलयाद्वैतश्रुतयो व्याख्याता वेदितव्या इति[१])इदानीं चतुःसूत्र्युक्ते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्

यदुक्तमाकाशस्योत्पत्तिरसंभवात् गौणीति तत्तदा स्याद्यदि प्रकृतिगुणात्मकस्य सूक्ष्माकाशस्योत्पत्तिः श्रुत्योच्येत पार्थिवादिपरमाणोरिव निरवयवत्वेन परमसूक्ष्माकाशस्य कार्यत्वासंभवात् नत्वेवं किं तु यावद्विकारं विकारपर्य्यन्तमेव वियदादीनां विभागः सृष्टिः श्रुतिषूच्यते न तु ब्रह्म प्रलीनपरमसूक्ष्मपर्यन्तमपि तेषां ब्रह्मण्यन्तर्भूततया ब्रह्मरूपेणैव कथनाल्लो-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

कवल्लोकव्यवहारानुसारेणेत्यर्थः यथा लोके दार्वादौ पूर्वस्थितादेव सूक्ष्माग्न्यादेर्निर्मन्थनादिना ऽभिव्यज्यमानानां विकाराणामेवोत्पत्तिर्व्यवह्रियते तथैव प्रकृत्येकदेशात्सूक्ष्माकाशादभिव्यक्तस्य शब्दादिक्षमस्य कार्य्याकाशस्यैवोत्पत्तिः श्रुतिषु व्यवह्रियते न तु सूक्ष्माकाशस्य दारुगतसूक्ष्माग्नेरिवेति । ननु सावयवत्वेनाग्निरुत्पत्तुमर्हति न त्वाकाशं निरवयवत्वेनावयवसंयोगाख्यकारणाभावादिति चेन्न(*अहंकारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य चावयवत्वात् सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति चेन्न[1]) नियामकाभावाद्देहादीनां पाञ्चभौतिकत्वाच्च (*केवलविजातीयस्यैवारम्भकत्वानभ्युपगमात् केवलजलादिभ्यो घटाद्यनुत्पत्तेरिति एतेनाकाशात्तदनुगतवाय्वंशाच्च वा जलादिभ्यो घटाद्युत्पत्तिरित्येवं क्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरवगन्तव्येति[2]) ननु तथा ऽपि पूर्वावस्थितस्यैवाकाशस्य(*स्वकार्यजननाय प्रतिबन्धनिवृत्ति सहकारिसंपत्तिर्वा कल्प्यतां[3]) (*सहकारिमात्रत्वमेव शब्दाद्युत्पादने कल्प्यतामिति[4]) आकाशान्तरकल्पने गौरवादितिमैवं ।

शब्दस्पर्शविहीनं च रूपादिभिरसंयुतं ।
त्रिगुणान्तज्जगद्योनिरनादिप्रभावप्ययम् ॥

---

(१) अयं पा॰ २ पु॰ ना॰ ।
(२) अं॰ पा॰ १ पु॰ ना॰ ।
(३) अयं पा॰ २ पु॰ ना॰ ।
(४) अयं पा॰ १ पु॰ ना॰ ।

इत्यादिवाक्यैर्न्यायवैशेषिकाद्यभ्युपगतेभ्यः शब्दादिलिङ्गकत्वेन व्यक्ताख्येभ्यः आकाशादिभूतेभ्यो ऽतिरेकेणाप्यव्यक्ताख्यानामणूनामाकाशस्य च सिद्धेः । अपि चैवं सति अवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्गः अवयवानामेव जलाद्याहरणादिकार्य्यजननाय स्वसंयोगविशेषस्यैव सहकारित्वकल्पनौचित्यात् अवयविकल्पने गौरवात्, अथैकत्वस्थूलत्वादिप्रत्ययानुरोधेनावयवी पृथक् सिद्ध्यतीति चेत्समानमाकाशे ऽपि (*घटाकाशगुहाकाशादीनां नानात्वोत्पत्तिप्रलयानां प्रत्यक्षप्रत्ययस्य पित्तवैरित्वाभावात् तथा श्रुतिस्मृतिभ्यो ऽपि[१]) आकाशं प्रतिसर्गमुत्पादविनाशशालितया नानात्वेनाऽवगम्यते तथा प्रकृतिगुणापेक्षया स्थूलत्वेन चेति प्रामाण्यं च प्रत्यक्षशब्दयोरुभयोरेव समानमास्तिकानां प्रत्यक्षविरोधस्तु कारणव्युत्पादनेन निराकृत इति तस्मात्पृथिव्या इवाकाशस्यापि कारणसत्वेन प्रमाणसत्वेन वावयविरूपेणोत्पत्तिः समानेति । नन्वेवमात्मनो ऽपि यावद्विकारं कार्य्यत्वं स्यादिति चेन्न, आत्मनोविकारित्वप्रतिषेधात् आत्मचैतन्यस्यानित्यत्वात्, प्रकृतेः कार्य्यत्वं तूत्तरसूत्रेण निराकरिष्यति तदेवं पृथिव्यादिवदेवाकाशो ऽपि नित्यानित्योभयरूप इति सिद्धं न्यायवैशेषिकाभ्यां चालिङ्गमव्यक्तं नाभ्युपगम्यते नित्येष्वेवाण्वादिषु गन्धादिलिङ्गाभ्युपगमात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

न्यायसूत्राच्च अतस्ताभ्यां नित्य एवाकाशे शब्दमभ्युपगम्याकाशस्यानित्यत्वं पृथिव्यादिवत् नेष्यत इति-असाधारण्येन वाय्वाकाशयोरमृतत्ववचनं च कार्यावस्थामादायैवापेक्षिकं देवादीनाममृतत्ववचनवदिति सर्वं समञ्जसम् ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ।

एतेन वियदुत्पत्तिव्याख्यानेन वायुरप्युत्पन्नतया व्याख्यातः छान्दोग्ये वायूत्पत्तेरश्रवणेऽपि तैत्तिरीयके तच्छ्रवणात् आकाशाद्वायुरिति । असम्भवाशङ्का तु वायूत्पत्तौ नास्त्येव सावयवत्वे विवादाभावात् अमृतत्वश्रुतिश्चापेक्षिकीत्युक्तम् । इतराकाशवन्नित्यत्वश्रुतिर्नास्त्येव तत्सत्वे चाकाशवदेव व्यक्ताभेदेनाविरोधो बोध्यः वायूत्पत्तिश्चाकाशक्रमेणेत्यप्यनेनैवसूत्रेण सिद्धमिति । ननु नित्यत्वेन श्रुतस्याप्याकाशस्योत्पत्तिवाक्यादुत्पत्तिस्वीकारे प्रधानस्याप्युत्पत्तिरस्तु तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिवाक्येभ्य इत्याशङ्क्याह ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिषु तन्मात्रः पिण्डवदीक्षितब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् तस्य सतोऽव्यक्तस्य परमसूक्ष्माकाशादिरूपगुणत्रयात्मकस्य प्रधानस्य तु संभव उत्पत्तिर्नास्ति कुतः अनुपपत्तेः, तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासंभवा-

त्कारणकल्पने वा ऽनवस्थानादित्यर्थः अत एव पुरु-षस्येव प्रधानस्याप्युत्पत्तिर्गौणीत्युक्तं कौर्मे संयोगल-क्षणोत्पत्तिःकथ्यते कर्मजानयोरिति। महदादिविका-ररूपेणानित्यत्वं च प्रधानस्यापीष्यत एव"चरं प्रधा-नममृतताक्षरं हर"इतिश्रुतेः। आधुनिकास्त्विदं सूत्रं ब्रह्मण उत्पत्तिं प्रतिषेधतीत्याहुः तन्न, ब्रह्मण उत्पत्तेः श्रुत्यभावेनाप्रसक्तत्वात् आत्मनित्यत्वप्रतिपादनेनैव सुतरां ब्रह्मनित्यत्वस्य सिद्धमानत्वाच्च। छान्दोग्या-नुक्तं वियद्वायुसृष्टी पूरयित्वा छान्दोग्यसृष्टावन्यं वि-शेषमाह।

तेजोऽतस्तथाह्याह।

यद्यपि छान्दोग्ये सदाख्याद्ब्रह्मणस्तेजः सृष्टिः सा-क्षादेव श्रूयते तथापि अतो वायोस्तेजः संभवतीति ज्ञेयं कुतः, तथा हि तैत्तिरीयश्रुतिराह वायोरग्निरि-तीत्यर्थः छान्दोग्यश्रुतिश्च (*न क्रमपरा ब्रह्मप्रति-पादनमात्रपरत्वादितिभावः[१])।

आपः।

अतस्तथात्याहेत्यनुवर्तते तथा च यद्यपि श्रु-त्यन्तरे "आप एवेदमग्र आसुरिति" जलस्यैव प्र-थमं सृष्टिः श्रूयते तथापि अतस्तेजस एव आपो जायन्त इति बोध्यं कुतः तथाह्याह तैत्तिरीयश्रु-

(१) आकाशवायुद्वारकत्वेनोपपादनीयेति भावः इत्यधिकम् १ पु०।

तिरग्नेराप इत्यर्थः उक्तश्रुतौ च पृथिव्यादिव्यपे-
क्षयैवाग्निशब्द उपपादनीय इति भावः एतेनाप एव
ससर्जादौ तासु बीजमवासृजदितिमन्वादिस्मृतिष्व-
प्यादावित्यादिशब्दः पृथिव्याद्यपेक्षयैव बोध्यः ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ।

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते अतो जलात्पृथिवी जा-
यते तथा ह्याह सैव श्रुतिः "अद्भ्यः पृथिवीति" । ननु
छान्दोग्ये "ता आप ऐक्षत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि ता
अन्नमसृजन्त" इत्यनेन जलाद्व्रीहियवादिरूपस्यान्नस्यो-
त्पत्तिरुक्ता तदेकवाक्यतया च तैत्तिरीयकेऽपि पृथि-
वीशब्दोऽन्न पर एवोचितः सामान्यशब्दस्य विशेषप-
रत्वे लक्षणाद्यभावादित्याशङ्क्याह अधिकाररूपशब्दा-
न्तरेभ्य इति सर्वश्रुतिषु जलात्पृथिव्येव बोध्या छा-
न्दोग्ये अन्नशब्दस्य पृथिवीलक्षकत्वात् कुतः महाभू-
ताधिकारात् तथा छान्दोग्ये "यत्कृष्णं तदन्नस्येति"
सामान्यपृथिवीरूपस्य कथनात् अन्नरूपस्य शुक्लादेरपि
दर्शनात् तथा "तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृ-
थिव्यभवदि"ति श्रुत्यन्तराच्चेत्यर्थः । एवं तैत्तिरीयक-
श्रुतिमवलम्ब्य ब्रह्मणः सकाशात् क्रमेण पञ्चभूतोत्प-
त्तिरवधारिता । तत्रायं संशयः किं परमेश्वर आ-
काशमेव स्वयं सृजति वाय्वादींस्तु परत एव पि-
तामह इव पुत्रद्वारा पौत्रं किं वा वाय्वादीनपि स्वयं

सृजति यथा कुलालः स्वयं कपालं सृष्ट्वा तेनैव कपालेन स्वयं घटमपि सृजति आकाशादि दे-वानां च करचरणादिवदीश्वराधिष्ठिततदा स्रष्टृत्वो-पपत्तेः कर्षणादिकर्मस्तु गोहलिकाद्युभयकर्तृकत्वद-र्शनादिति तत्रोत्तरं पक्षं सिद्धान्तयति।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः।

स प्रकृतः परमेश्वरस्तत्तद्रूपेणावस्थितः सर्वं सृ-जति कुतः तदभिध्यानरूपात्तल्लिङ्गात् छान्दोग्यादी सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जी-वेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिरूपं यदीश्वरस्याभिध्यानं तदेव हि परेश्वरस्य स्वतः सर्व-स्रष्टृत्वे लिङ्गं, यदि ह्याकाशादयो देवाः स्वातन्त्र्ये-णैव स्वस्वकार्य्यस्रष्टारः स्युरीश्वरस्तु हेतुकर्तृमात्र-स्तर्हि न ब्रह्माण्डादिसृष्टये तत्तद्देवतान्तर्य्यामी भूत्वा स्वयं सृच्यामीति परमेश्वरस्य संकल्पः स्यात् अपि तु सर्जयिष्यामीत्येव स्यात् अतो ऽवगम्यते देवादीना-मप्यस्मदादिवदेव पारतन्त्र्याद्वारवादिसृष्टावपि पर-मेश्वरशेषतैव न स्यात् गोगमनादिषु गोपालवशता-वदिति। अत्र तत्तेज ऐक्षतेत्याद्यभिध्यानं परमेश्व-रस्य स्रष्टृत्वे लिङ्गमिति केचित्, तत्र तादृशाभिध्या-नानां तेजआद्याभिमानिदेवतास्वपि संभवात् "अ-भिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्या"मिति सूत्रेणैव

तादृशवाक्येष्वभिमानिव्यपदेशस्योक्तत्वाच्च। न च प्रकरणात्तत्तेज ऐक्षतेत्यादिष्वपि परमेश्वर एवाभिध्यातेति वाच्यं, प्रकरणात्तेजआदिशब्दस्य बलवत्वादिति। वस्तुतस्तु सृजतीति क्रियापदाध्याहारं विनैवेदं सूत्रमित्थं व्याख्येयं, जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञातत्वाद्ब्रह्मणो भूतजन्महेतुत्वं प्रतिपाद्यानेन सूत्रेणान्तर्यामित्यादिभिः स्थितिहेतुत्वमाह तदपि ध्यानादित्यादिना। तथा चायमर्थः तद्यथोक्तमाकाशादिभूतपञ्चकं स एव परमेश्वर एव अन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य शक्तिशक्तिमन्न्यायेन देहदेहिवदविभागेन कार्य्यकारणाविभागेन च स्थितः कुतः।

प्रवेशाभिध्यानरूपादीश्वराभेदलिङ्गादिति।

अतः सिद्धं सर्वान्तयामः सर्वाधारश्च सन्स एव सर्वं धारयतीति तदेवं भूतपञ्चकसृष्टिस्थितिहेतुत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तत्प्रलयहेतुत्वं प्रतिपादयति।

विपर्य्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च।

क्रमणं क्रमो गमनं ब्रह्मण्यप्यय इति यावत्स च प्रलयो विपर्य्ययेण जन्मनो वैपरीत्येन भवति कुतः अतः शब्दात्।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते वायौ ज्योतिः प्रलीयते॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते।

इत्यादि स्मृत्यनुमितश्रुतेरित्यर्थः । युक्तिमप्याह उपपद्यते चेति उपपद्यते चार्थवैपरीत्येन क्रमः मृद्घटादौ कारणेष्वेव कार्य्याणां लयदर्शनादित्यर्थः । ब्रह्मणि पञ्चभूतजन्मादिहेतुत्वं विचारितम् इदानीं अन्तः करणजन्मादिहेतुत्वं विचारणीयं तत्र संशयः किं सांख्यानामिव भूतसृष्टेः पूर्वमेव बुद्ध्यहङ्कारसृष्टिरुत भूतसृष्टेः पश्चादिति तत्र सिद्धान्तमाह ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ।

सदाकाशयोरन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी जन्मादिप्रतिभवतः शङ्कानिराकरणसुखेनैवात्र हेतुं वक्ष्यति विज्ञानं महदाख्याबुद्धिर्निश्चयात्मकवृत्तिमती मनश्च संकल्पादिवृत्तिमत् अनयोरेव चित्ताहंकारयोर्निवेशः एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदेन प्राणादिवच्चतुर्धा विभागात् अन्तःकरणस्यैकत्वं च पञ्चवृत्तिमनोवदितिसूत्रात्वक्ष्यते तत्रैव चेदं विचारयिष्यामः । सांख्ययोगयोश्च महतो ऽहंकारः अहंकारात्मन इति कार्य्यकारणभावो वृत्त्यभिप्रायेणैकस्मिन्नेवान्तःकरणे भोक्तःधर्मिभेदे हि पातञ्जलभाष्ये व्यासवाक्यं विरुध्येत यथा क्लेशकर्मविपाकाशया मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति तत्र बुद्धिधर्माणां भो-

गादीनां मनोधर्मत्वोक्तेरिति । अत्र शङ्कते ननु क्रमेणाकाशाद्यनन्तरमेव ते उत्पद्यन्ते कुतः तल्लिङ्गात्तत्तेजोऽसृजतेति तेजःसृष्ट्यनन्तरमेव तत्तेज ऐक्षत बहु स्यामित्येवंरूपस्यान्तःकरणव्यापारस्य श्रवणात् एवं भूतान्तरेऽपि भूतसृष्ट्यनन्तरमेव तदीक्षणस्य श्रवणादित्यर्थः । समाधत्ते न अविशेषादिति अन्तरोत्पत्तावपि लिङ्गानामविशेषात् अविशिष्टत्वात् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ पाठक्रमस्यान्तरोत्पत्तिलिङ्गस्य सत्वादित्यर्थः । मनःशब्देनात्रान्तःकरणसामान्यमेवोक्तं विशेषान्तरावचनेन गोबलीवर्दन्यायानवकाशात्, नन्वेवं लिङ्गयोरविशेषादन्तरैवान्तःकरणोत्पत्तिरिति कथमवधार्यमितिचेत् अन्तरोत्पत्तौ यथोक्तलिङ्गद्वयस्यैवोपपत्तेः पूर्वोत्पन्नस्यान्तःकरणस्य पश्चाद्वृत्तिसम्भवात् पश्चादुत्पत्तौ च पाठक्रमाऽनुपपत्तेरिति अथ वा अन्तःकरणस्य पूर्वोत्पन्नत्वेऽपीक्षणोपपत्त्यविशेषाल्लक्षणं लिङ्गमित्यर्थः किं च बाधकश्रुत्यभावेन स्मृत्या तदनुमितश्रुत्या चान्तरेवान्तःकरणस्य जन्मादिकमवधारणीयं, न चाकाशादिसृष्टिश्रुतिर्बाधिका भवति श्रुतिषु कुत्रापि समग्रसृष्टिकथनात् उपासनादिपरत्वेन श्रुतेः सृष्टौ तत्क्रमे वा तात्पर्य्याभावाच्च स्मृतौ तु सर्गप्रलयप्रक्रियायाः स्वपरत्वेन क्रमपरत्वेन च प्रकृते स्मृतेरेव बलवत्वादिति । यत्र च स्मृत्यारेवा-

न्योन्यविरोधः सृष्टावंशतो दृश्यते तत्र कल्पभेदेन विरोधः परिहर्तव्य इति तस्मात्सिद्धं सदाकाशयोर्मध्ये ऽन्तःकरणसृष्टिरिति उत्तरपादे चापरेषां प्राणेन्द्रियसूक्ष्मभूतानामपि सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पत्तिं वक्ष्यति अतः श्रुतिस्मृत्योः सृष्टिप्रक्रिया ऽविरुद्धैव मन्तव्या येतु सूत्राणामुक्तमर्थं परित्यज्य स्मृतिविरुद्धां सृष्टिप्रक्रियां श्रौतत्वेन परिकल्प्य सर्वां मन्वादिस्मृतिमप्रमाणीकुर्वन्ति तैरिदं महाभारतवाक्यं न श्रुतम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ।

नन्वेवं सदाकाशयोर्मध्ये ऽन्तःकरणसृष्ट्यङ्गीकारे "ऽन्नमयं हि सोम्य मन" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तथा विराड्देहाद्धिरण्यगर्भस्य करणोत्पत्तिबोधकमन्वादिविरोधश्च यथा विराड्देहाधिकारे मनौ ।

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं ।
मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥
इत्यादि तामिमामाशङ्कामपाकरोति ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ।

चराचरं शरीरमाश्रित्यास्यान्तःकरणजन्मादेर्व्यपदेशस्तु भाक्तो गौणः स्यात् । कथं तद्भावभावित्वात् तेषां चराचरशरीराणां भावैर्धर्मैर्हि ह्रासादि-

रूपैर्भावित्वाद्धर्मित्वाद्वृद्धिह्रासादिमत्त्वादित्यर्थः। तदेतत् श्रुत्या स्वयमेवोक्तं यथा एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत् सान्नेनोपसमाहिताप्रज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि अत्र हि मनस एका कलावशिष्टा साह्यन्नेन प्राज्वालीदित्येवोक्तं न तूत्पन्नमिति अतोऽन्ननिमित्तकवृद्ध्याख्यविकारादन्नमयं मन इत्युक्तम् एवमेव"आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वागि"त्यादिश्रुतेरप्यर्थोऽवधारणीयः यच्चोक्तं मनुवाक्यं तत्रापि उद्बबर्हेत्यनेन धात्वर्थमर्यादया संवर्द्धितवानित्येवावगम्यत इति यदि च विराड्देहादेव हि हिरण्यगर्भबुद्ध्यादीनामुत्पत्तिर्मन्वभिप्रेता स्यात् तदा।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्ट्यनन्तरमित्येषा सृष्टिरादित इति वाक्यशेषो विरुध्येत आदितः सर्गादावित्यर्थः अतो मनआदिसृष्टिरेवमुख्या विराड्देहे करणसृष्टिस्तु प्रवृद्ध्याभिव्यक्तिमात्रेण गौणीति विवेक्तव्यम्। एवमन्येष्वपि पुराणेतिहासादिषु द्विधा श्रूयमाणा प्राणकरणसृष्टिर्विवेक्तव्या इदं त्ववधेयम् अन्तःकरणपरिमाणस्याचार्य्येणानुक्तत्वाद्दृश्यर्हितेन योगशास्त्रेणोक्तं व्यासदेवैश्च पातञ्जलभाष्ये ऽनुमतं विभुपरिमाणमेवास्माभिरप्यभ्युपगन्तव्यम् अणवश्चे-

त्यागामिसूत्रेण च तन्मात्राणामेवोत्पत्तेर्वक्ष्यमाण-त्वात् एवं च सति नित्यानित्योभयरूपमेव आकाश-वन्मनो ऽपि भवति तत्र कारणाकाशवन्नित्यं विभुम-नः घटमाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं। द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने इत्यादिस्मृतेः, ई-शोपाधिदृष्टान्तेन सामान्यत आत्मोपाधित्वावच्छेदेनैव लाघवाद्विभुत्वकल्पनौचित्याच्च, तदेव च गुणान्तरसं-भेदेन दधिवत्कार्य्यं मनोरूपेणापि परिणमत इति मन्तव्यं केवलकार्य्यत्वे यावदात्मभावित्वाच्च न दोषः पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगादित्यागामिसूत्रद्व-यानुपपत्तेः केवलनित्यत्वे चैतस्माज्जायते प्राणो मन इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति तच्च कार्य्यं मनोऽदृ-ष्टादिवशादनियतपरिमाणं भवतीति मनसो विभुम-ध्यमाणुपरिमाणानि शास्त्रेषु अवगम्यमानान्युपपद्यन्ते। इदानीं जीवस्याप्यन्तराल एवान्तःकरणद्वारकाभिव्य-क्तिरूपा गौण्युत्पत्तिः परमेश्वरांशरूपेण विचार्य्या त-दर्थं पादसमाप्तिपर्य्यन्तं जीवप्रक्रिया तत्रादौ जीवस्य उत्पत्तिं निराकरोति अंशत्वोपपत्तये वक्ष्यमाणमो-क्षोपपत्तये च।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः।

अत्रात्मशब्दो न परमात्मपरः अंशत्वस्य वक्ष्य-माणत्वात् (*नैनं पर इतिवक्ष्यमाणसूत्राच्च तथा च

अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्येति श्रूयमाणः[1]) आत्मा जीवो नोत्पद्यते कुतः अश्रुतेः जीवोत्पत्तेरश्रवणात् अनेन जीवेनात्मना ऽऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतिषु जीवानां पूर्वसिद्धताया एवावगमात्, ननु छान्दोग्ये जीवस्य सिद्धवन्निर्देशे ऽपि यथाऽऽ"ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वं एत आत्मनो व्युच्चरन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूता" इत्यादिषु जीवोत्पत्तिः श्रूयत इत्याशङ्क्याह नित्यत्वाच्च ताभ्य इति ताभ्यः श्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वाच्च जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इत्यादिरूपाभ्य इत्यर्थः च शब्दात् श्रुत्युक्तबन्धमोक्षाद्यनुपपत्त्यादयो ग्राह्या उक्ता चोत्पत्तिरौपाधिकी अभिव्यक्त्या गौणीवेति भावः ।

ज्ञो ऽत एव ।

अत एव नित्यत्वादेव जीवो ऽज्ञः पूर्वानुभूतस्मर्त्ता भवति अनित्यत्वे हि पूर्वाननुभूतं स्तनपानेष्टसाधनत्वादिकं जातमात्रः स्मर्तुं न शक्नोति जन्मनः पूर्वमसत्वात् ततश्च स्तनपानादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरतो ऽज्ञत्वानुपपत्तिरतोऽज्ञत्वानुपपत्त्या ऽऽप्यात्मा नित्यः सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्यपि [illegible]कारस्मृत्यादीनां चितधर्मत्वमेव तथापि य एव चेतनो ऽनुभावाख्यबुद्धिवृत्तिद्वारा यस्य विषयस्य द्रष्टा भवति स एव

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

स्मृतिद्वारा ऽपि तस्य द्रष्टा भवति नान्य इति नियमो ऽस्त्येवेति भावः। इदानीं पितापुत्रवदंशांशिभावस्योपपादकं ब्रह्मस्वरूपत्वं प्रतिपादयितुं जीवस्य विभुत्वकर्तृत्वादयो ऽशेषविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते एवं ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वे ऽपि ब्रह्मांशत्वेन पितापुत्रवद्धेतुहेतुमद्भावसंभवाज्जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञा सेत्स्यति तथांशाद्यभेदेनाप्यात्मैक्यं सेत्स्यति सेत्स्यति च ब्रह्मात्मत्वम् आत्मेति तूपयन्ति चेत्यनेन वक्ष्यमाणं सेत्स्यति च साध्येनाप्युपासीति तत्रादौ जीवस्याणुत्वं निराकर्त्तव्यं तत्र च सूत्रत्रयात्मकमहावाक्येन जीवाणुत्वं शङ्कते।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां।

ताश्च इत्यनुवर्तते नाणुरिति च साध्यं तृतीयसूत्रे वक्ष्यति सूत्रदैर्घ्यं दुर्बोधता स्यात् इत्याशयेन पृथक्सूत्रद्वयेनादौ हेतुद्वयनिर्वचनमिति बोध्यं तथा चायमर्थः नापुरुषो जीव इति यावत्स अणुः कुतः उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताश्चः उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः न हि विभोरुत्क्रमणं गमनमागमनं वा संभवतीति भावः "स यदा अस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैः सर्वैरुत्क्रामती"त्यादिरुत्क्रान्तिश्रुतिः "ये चैके वा ऽस्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्यादिर्गतिश्रुतिः "तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म-

या" इत्यादिरागतिश्रुतिरिति नित्यत्वव्यवस्थापनात्तु निरवयवत्वेन न मध्यमपरिमाणसंभव इत्याशयः हेत्वन्तरमाह ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ।

ताभ्य इत्यत्राप्यनुवर्तते इतश्च जीवो ऽणुः स्वात्मनोत्तरयोश्च ताभ्यः श्रुतिभ्य इत्यन्वयः अयमर्थः स्वात्मना स्वस्यात्मना सदाख्येन विभुना विशिष्टयोः संबद्धयोः उत्तरयोर्गत्यागत्योः प्रतिपादिकाः श्रुतयः "सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह" इत्याद्याः "सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह" इत्याद्याश्च न हीदं ब्रह्मणि गमनागमनं विभुत्वे सति जीवस्य संभवति द्वयोर्विभुनो संयोगविभागासम्भवान्न चान्तःकरणद्वारा भविष्यति अन्तःकरणे प्रमाणाभावाद्-व्यद्वारकत्वकल्पने गौरवाच्चेति ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ।

नाणुरिति साध्यं पूर्वसूत्राभ्यां व्याख्यातं शेषाशङ्कायं ननु जीवो ऽणुर्न भवति अतच्छ्रुतेः अनणुश्रुतेः "अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इति च श्रुतेरिति चेन्न, इतराधिकारात् तादृशश्रुतीनां परमात्माधिकारस्थत्वादिति इतश्च विभुत्वश्रुतयः परमात्मपरा एव न जीवपरा इत्याह ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ।

स्वस्य जीवस्याणुत्ववाचकशब्दात् एषो ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादिरूपात्तथा स्वस्य उन्मानात् अणुद्रव्यपरिमितत्वाच्चेत्यर्थः । बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः । ननु जीवस्याणुत्वे सति जलावगाहादौ सर्वदेहावच्छेदेन शैत्योपलब्धि र्न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

अविरोधश्चन्दनवत् ।

यथा हि चन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंबद्धो ऽपि शरीरव्यापिनमाह्लादं करोति तथैव देहैकदेशस्थो ऽपि जीवः शरीरव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ।

नन्ववस्थिती जीवचन्दनयोर्वैशेष्यं विशेषो वर्त्तते चन्दनं हि प्रत्यक्षत एव ललाटाद्येकदेशे दृश्यत इत्यतया तत्र युक्तिविरुद्धमपि कल्प्यते आत्मा त्वतीन्द्रिय इत्यवस्थाने प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषाज्जीवे युक्तिविरोधेन विभुत्वमेवोचितमिति चेन्न, आत्मनो ऽपि स्थानविशेषस्य श्रुतित एव भवद्भिरभ्युपगमात् तत्रैकदे-

शमात्रेण श्रुतिं पठति हृदि हीति हृदि ह्येष आत्मा स वा एष आत्मा हृदीत्यादिर्हि श्रुतिर्वर्त्तत इत्यर्थः ननु तथापि विषमो दृष्टान्तःचन्दनस्य सावयवत्वेनावयवद्वारा सकलदेहसंबन्धः संभवेत् आत्मा च निरवयव इति शङ्कायां दृष्टान्तान्तरमाह ।

गुणाद्वा लोकवत् ।

अविरोध इत्यनुवर्तते यथा प्रदीपादिरूप आलोको गेहैकदेशस्थो ऽपि प्रकाशाख्येन रूपगुणेन गेहं व्याप्नोति तथैव शरीरैकदेशस्थो ऽणुर्जीवो ऽपि ज्ञानगुणेन देहं व्यापिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः ननु गुणानामाश्रयगमनं विना देशान्तरव्यापनं क्वापि न दृष्टं स्वतो ऽक्रियत्वादिति तत्राह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ।

यथा गन्धस्य केवलगुणस्यापि चम्पकादिभ्यो व्यतिरेकः दूरदेशगमनार्थं विभाग एवं दीपाद्यालोकस्यात्मचैतन्यस्य च स्यादित्यर्थः अनुभवबलाद् गुणानामपि क्रिया स्यादिति भावः ।

तथा च दर्शयति ।

तथा च स्मृतिरपि अनन्तारश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदीत्याद्या एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना सर्वगा यथेत्याद्या चैकदेशस्थितस्य चैतन्यगुणेन देह-

व्याप्तिं दर्शयतीत्यर्थः तस्मादणुर्जीव इति सिद्धं तदेवमात्माणुत्वे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

पृथगुपदेशात् ।

जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक् कुतः उपदेशात्म चानन्त्याय कल्पते सवाएष महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्यर्थः एवं नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलो ऽयं सनातन इत्यादिस्मृतयो ऽप्यात्मसामान्यस्यैव विभुत्वे प्रमाणानि बोध्यानि। नन्वेवमुत्क्रान्त्यादयो ऽणुत्वोन्मानहृदयप्रवेशादयश्च श्रुतिस्मृतिषूच्यमानाः कथमुपपद्येरंस्तत्राह ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ।

उपाधिभूतादणुगुणसारत्वात्तु अणुगुणव्यपदेशो जीवे यथा प्राज्ञ इत्यन्वयः अयमर्थः जीवोपाधिबुद्धिरणुः कार्य्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारमात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च स्वतो निर्गुणत्वात् अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते विभुत्वश्रुतिविरोधात्, ।

पुमान्सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः।
कुतः क्वासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्चेति अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः "यथा कस्मिन्नहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति तथा बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्टः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति अत्राद्यार्धेन बुद्धिसंपर्काज्जीवस्य परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद्द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तं तच्च स्वत आनन्त्यमौपाधिकपरिच्छेदोपगममात्रम्। अथ वा उपाधिशुद्ध्या तस्य परिच्छिन्नविकारविगमे सत्युपाधिनैव सह विभुत्वाभिव्यक्तिः न पुनः साधनसाध्यं दिगम्बराणामिव मन्तव्यं सावयवत्वादिना विनाशित्वप्रसङ्गादिति प्राज्ञवदिति यथा प्राज्ञ ईश्वरे माया परमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सो ऽकामयत अणोरणीयान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् प्राज्ञेनान्वारूढ उत्सृज्य यातीत्यादिः तद्वदित्यर्थः तदेतज्जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वम्।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः॥

इति श्रुत्या गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशव-

दिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमत्र सूत्रे तद्गुणसार-त्ववचनाज्जीवस्य कर्तृत्वादिप्रमुखः संसारोऽप्यौपाधिक इत्यायातम् । नन्वेवं यदि बुद्धिगुणा एव जीवस्य गुणाः न तु स्वतः सुखदुःखधर्माधर्मादिमत्वं तदा प्रलयादौ बुद्धेर्विनाशे सत्यात्मनो मोक्षापत्तिस्तथा च प्राकृतप्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिर्न स्यात् मुक्तस्य च पुनरुपाध्युत्पत्त्या संसाराभ्युपगमे ऽनिर्मोक्षापत्तिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ।

नोक्तदोषः कुतः, तस्य पृथक्शब्देनोक्तस्योपाधेर्यावदात्मभावित्वात्, उपाधेरन्तःकरणस्य यावदात्मावस्थित्यवस्थानात् नित्यत्वादिति यावत्, तद्दर्शनात् यावदात्मभावित्वश्रवणात्, कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे व्यये सर्व एकी भवन्ति कतम आत्माऽयो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिष्वित्यर्थः, (*विज्ञानमयो बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारः यतो वा यदात्मभावित्वमर्थाच्छ्रुत्योक्तम्, अदृष्टानाश्रयत्वेनानादेरनन्तत्वात्[२]) विज्ञानशब्दश्च बुद्ध्याख्यकरणवाच्यपि भवति विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय इत्यादौ मनआदिभिः सह पाठात्, उक्तवाक्ययोश्च विज्ञानशब्दो न चैतन्य-

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

वाची, न वा कादाचित्कसंबन्धेन विज्ञानमयत्वं विवक्षितं परमात्मन्यादृत्त्यसंभवादिति मोक्षधर्मादिस्मृत्यनुमितश्रुतिभ्यश्च बुद्धेर्नित्यत्वमवसेयं, यथा मोक्षधर्मे बुद्धिपुरुषौ प्रकृत्य ।

सृजते च गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्यैतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा[१] ॥

इति प्रलयमोक्षादौ च ज्ञानादिहेतुः संयोगविशेष एव नश्यति न तु[१] संयोगसामान्यमतः सर्वदा संप्रयोग उक्तः । नन्वेवमन्तः करणस्य नित्यत्वे ऽनिर्मोक्षः स्यादिति चेन्न, कर्मादिरूपनिमित्तकारणनाशे दग्धबीजवत्स्थितादन्तःकरणात्संसारासंभवेन मोक्षसम्भवात्, अन्तःकरणस्य च सत्वादिगुणान्तःपातिन इतरगुणवत्प्रलये विलयान्न तेन ब्रह्मणो ऽद्वैतं तथा ह्युक्तं प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य इतिसूत्रेणेति बोध्यम् । नन्वेवमन्तःकरणस्य नित्यत्वे अन्तराविज्ञानमनसी इत्यादिसूत्रोक्तं बुद्धिजन्मानुपपन्नं तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यादिश्रुतयः प्रकृतेर्महान् महतो ऽहङ्कार इत्यादिस्मृतिर्यथानुपपन्ना इत्याशङ्कामपाकरोति ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ।

(१) महा० भी० अ० २४७ श्लो० २२।
(१) स्वरूपाभिमानोऽपि इति १ पु० पा० ।

यावदात्मभाव्येवान्तःकरणं पुंस्त्वादीनामुपस्थेन्द्रियादीनामिवास्यान्तःकरणस्य सतो विद्यमानस्यैवाभिव्यक्तेर्योगात् युक्तत्वादित्यर्थः। पुंस्त्वादिवदित्यनेन घटादिवैलक्षण्यमुक्तं घटादीनां ह्यतीतानागतावस्थया प्रलये सत्वम्, अन्तः करणस्य तु वर्त्तमानावस्थयैव सत्त्वं, यथा चक्षुरादिभिः सह बाल्ये ऽपि उपस्थेन्द्रियं तिष्ठति किं त्वनभिव्यक्ततया कार्य्यकरं न भवति, तदेव तु यौवने अन्नादिना वृद्ध्याख्यविकारं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति एवमेवान्तःकरणं प्रलये विभुरूपेण विद्यमानमप्यनभिव्यक्तं कार्य्यक्षमं न भवति सर्गादौ तु गुणान्तरोपष्टम्भेन आकाशवदंशतः परिणामविशेषं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति घटादिकं तु नैवम, अत एव जीवादपि वैलक्षण्यम्। जीवस्य अंशतो ऽपि वृद्ध्यादिविकाराभावेनैतादृशाभिव्यक्तिरूपोत्पत्त्यभावात् अतो जीवोत्पत्तिर्गौणी नान्तःकरणस्येति विभागः। नन्वेतादृश्युत्पत्तिर्दृष्टविलक्षणा प्रकृतेरपि संभवतीति कथमसंभवस्तु सत इति सूत्रेण प्रकृत्युत्पत्तिर्निराकृतेति चेन्न, सदाख्यात्सूक्ष्मरूपेणैव प्रकृतितद्गुणानामुत्पत्तेस्तेन सूत्रेण निराकृतत्वात् सूक्ष्मान्तःकरणस्य च प्रकृतिगुणमध्ये प्रवेशाज्जन्मप्रतिषिद्धमेव तेन सूत्रेणेति मन्तव्यम्। कार्य्योपाधिरयं जीव इत्यादिश्रुतिस्तु जीवोपाधेरन्तःकरणस्य कार्य्यकारणोभयरूपत्वादुपपद्यते जीवेषु कार्य्यावस्थोपाधिधर्माणामेवदर्शनाच्च(*प्रतिबिम्बनन्तु कार्यमात्रोपाधित्वव्य-

वहार:[1]) धर्माधर्माद्याश्रयस्थानार्थं त्वव्यवहार्यो बीजव-
त्कारणोपाधिरिष्यत एव, अन्यथा प्रलये जीवस्य ध-
र्माधर्मवासनानामाश्रयासंभवात् । न च प्रकृतिरेव
तदाश्रयोऽस्तु किं नित्यान्त:करणस्वीकारेणेति वा-
च्यम् । अन्त:करणादिसूक्ष्मावस्थारूपसत्त्वादिगुणेभ्यो
ऽतिरिक्ताया: प्रकृतेरनभ्युपगमाच्च । अतो बीजाङ्कुर-
वज्जीवोपाधिर्नित्यकार्योभयरूप इति । नन्वात्मनो
ऽन्त:करणमेव कथं स्वीक्रियते तत्राह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽऽन्यथा ।

अन्यथा ऽन्तत:करणानङ्गीकारे स्वत एवात्मन:
अर्थाकाररूपार्थग्रहणाभ्युपगमे नित्योपलब्धिप्रसङ्ग:
विभो: सदा सर्वसम्बन्धात् । तदनभ्युपगमे च नित्या-
नुपलब्धिप्रसङ्ग: । अथोच्यते आत्मनो विषयस्य वा
ऽन्यतरस्य आकारजननशक्तिप्रतिबन्धान्नोपलब्धि नि-
त्यता न वा ऽनुपलब्धिनित्यता प्रतिबन्धापगमे ज्ञा-
नोत्पत्तेरिति । एवमपि आत्मविषयात्मत इति नियम:
कल्प्य: स्यात् नियमनं नियम: शक्ते: प्रतिबन्ध इत्य-
र्थ: । तथा च प्रतिबन्धककल्पनापेक्षया करणकल्पनैव
लघीयसीति भाव: । यद्यपि पुरुषस्य ज्ञानं नित्यं त-
थापि चेतने प्रतिबिम्बरूपेण विषयाकारतारूपे वि-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

षयसंबन्धे बुद्धेः करणत्वम् ।

गृहीतानीन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।
अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥

इतिस्मृतेरिति बोध्यम् । एवं ज्ञानाख्यभोगानित्यत्वार्थं सुखदुःखानि, विविधरूपपरिणामार्थं च धर्माधर्मादिकमपि जीवस्यापेक्षितं तदाधारतयाऽप्यन्तःकरणं कल्पनीयमित्यपि बोध्यम्, एवं तावदन्तःकरणे युक्तिरुक्ता श्रुतिश्चोच्यते "अन्यत्र मना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति । तच्चान्तःकरणं स्वसाक्षिणि स्वामिनि केवलचिद्रूपे स्वसंसारसंक्रामकत्वेन स्फटिके जपावदुपाधिरित्युच्यते । तथा च कौर्मं ।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फाटिको जनैः ।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥
यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फाटिको मलः ।
उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते[1] ॥

इति इदानीं जीवः कर्त्ता भवति न वा कर्तृत्वे ऽपि तत्कर्तृत्वं चैतन्यवत्स्वधर्म एव, उतौपाधिकं ब्राह्मणत्वादिवत् औपाधिककर्तृत्वे ऽपि तत्किं स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण वेति कर्तृत्वगोचरो

(१) कू० पु० उ० अ० २ श्लो० २७ ।

विचारः क्रियते । कर्तृत्वं चात्र कार्य्यजनककृत्याश्रयत्वम् । ननु ब्रह्मविचारः प्रतिज्ञातः किमर्थं जीवस्यातिविशेषः परीक्ष्यत इति चेन्न, वक्ष्यमाणब्रह्मांशत्वोपपादनाय ब्रह्मसारूप्यस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् सर्वकर्त्रीश्वराभ्युपगमे जीवस्याऽकर्तृतापत्त्या विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यदोषस्य परिहर्त्तव्यत्वाच्च । किं च सकलशक्त्यादिविशिष्टब्रह्मविचार एवाभिप्रेतः प्रतिज्ञासूत्रस्य शक्तिद्वारैव हि ब्रह्मण ऐश्वर्य्यादिकं चेतनाचेतनशक्तीनामन्योन्यमुत्कर्षापकर्षाभ्यां तारतम्येनोपासनाभेदाश्च विवेचयितुं शक्यन्ते अतः शक्तीनामप्यशेषविशेषो विचार्य्य इति ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात् ।

अत्रायं संशयः "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो वशी सर्वविद्य" इत्यादिश्रुतिषु परमात्मन एव कर्तृत्वं श्रूयते जीवेन सहप्रवेशश्च जीवस्य भोगसंपादनार्थं तथा स हि कर्त्तेत्यादिश्रुतौ च जीवस्य कर्तृत्वं श्रूयते तत्किं परमेश्वर एव कर्त्ता किं वा जीव एव आहोस्विदुभावेवेति । तत्रायं पूर्वपक्षः कर्तृत्वं कर्मतत्फलादिषु ब्रह्मण एव जीवकृत्यभावे ईश्वरमात्रादपि कार्य्यसिद्धेः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत्किंचित्कुरुते नरः।
तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यश्च(*तथा च न्यायस्य पूर्वपक्ष सूत्रम्, ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनादिति स हि कर्त्तेत्यादिजीवप्रकरणस्थश्रुतिश्च[१]) कार्य्याणां पुरुषार्थप्रयुक्ततया रथो गच्छतीत्यादिव गौणत्वेनाप्युपपद्यत इति। तत्र गुणप्रधानरूपेणोभयोरेव कर्तृत्वं सिद्धान्तयितुं जीवस्यापि कर्तृत्वं सिद्धान्तयति कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, जीवोऽपि स्वव्यापारे कर्त्ता भवति कुतः शास्त्रार्थवत्त्वात् विधिप्रतिषेधशास्त्रावैयर्थ्यायेत्यर्थः। जीवकर्मविना ऽपि ब्रह्मणः कर्तृत्वे विधीनां ह्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं स्यात्। तथा ब्रह्मणो वैषम्याद्यापत्तिश्चेति भावः। स्वर्गादिकर्तृत्वं नादृष्टद्वारा जीवस्य बोध्यम्। अत एव ऐहिककर्माभावस्थले प्राक्तनं कर्म कल्प्यं, पुरुषव्यापारेऽपि फलानिष्पत्तिरीश्वरास्यकर्त्रन्तराननुग्रहात् कर्मवैगुण्यादिभ्यो वेति मन्तव्यम्। अन्यथा हि स हि कर्त्तेत्यादिश्रुतौ गौणत्वमप्यन्याय्यं स्यात्, ज्ञानतोऽज्ञानतो वापीत्यादिवाक्यानि च प्रकृष्टं स्वातन्त्र्यलक्षणमेव कर्तृत्वं प्रतिषेधन्ति, न तु पारतन्त्र्येण कर्तृत्वमपि त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमित्यादिस्मृतेः। तथा च न्यायस्य सिद्धान्तसूत्रं न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति तत्कारित्वादहेतुरिति च अहेतुरिति पुरुषकर्मनैष्फल्यं हेतुर्न भवतीत्यर्थः। ई-

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

श्वरस्य सर्वकर्तृत्वं चात्मकृतेः परिणामादित्यनेनो-क्तम्, अत उभयोरेव जीवेश्वरयोः कर्तृत्वं विशेषस्त्वयम् जीवो ऽदृष्टद्वारैव महदादिषु संयोगमात्रात् कर्त्ता ईश्वरस्तु साक्षात्कृत्यैव सर्वकर्त्तेति । इतश्च जीवः कर्त्ता ।

विहारोपदेशात् ।

विहारः क्रीडा स्वेच्छया चेष्टनं तस्योपदेशात्स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरूपादित्यर्थः । यैस्तु स्वाप्ने रथादि-सृष्टिरेव विहारशब्देन व्याख्यायते तैरपि स्वाप्नेसृष्टि-रदृष्टद्वारैव जीवकर्तृका वाच्या तच्च जाग्रत्सृष्टावपि समानमिति विशेषवचनं न युक्तं, न च स्वाप्नसृष्टौ जीवमात्रकर्तृकत्वाद्विशेष इति वाच्यम्, अपसिद्धान्ता-त्सर्वकर्मेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वसिद्धेरिति । इतश्च जीवःकर्त्ता ।

उपादानात् ।

"तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति प्राणान् गृहीत्वे"ति च श्रुतिभ्यां सिद्धात् जीवस्य सुषुप्तौ स्वेच्छया करणवर्गग्रहणाच्चेत्यर्थः । यद्यपि जीवानां करणगोचरः साक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचरा-हृतिर्न सम्भवति तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्नि-मीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यम् । किं च ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः।

"मनसा संकल्पयति वाचा ऽभिलपति कर्म्मणा चोपपादयति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुते ऽपिचे"त्यादिषु शब्देनैव क्रियायां कर्तृत्वव्यपदेशाच्च। न चेज्जीवः कर्त्ता किं त्वीश्वरस्य करणमेव सः तदा संकल्पत इत्यादिरूपो निर्द्देशस्य विपर्य्यय एव स्यात् युज्येतेत्यर्थः। एवं जीवस्यापि कर्त्तृत्वं मीमांसितम्। इदानीं तस्य कर्तृत्वस्यौपाधिकत्वं प्रतिपादयितुं चैतन्यवन्नित्यं न भवतीत्यवधारयति सूत्रत्रयेण।

उपलब्धिवदनियमः।

तस्य च कर्त्तृत्वस्योपलब्धिवन्नियमो नित्यता नास्ति यथा जीवस्याग्न्यौष्ण्यवच्चैतन्यं नियतं यावद् द्रव्यभावि नैवं कर्त्तृत्वं भवतीत्यर्थः। ननु ज्ञानमप्यात्मनो न नियतं सुषुप्त्यादावभावादिति चेन्न, तदापि ज्ञानस्य सत्त्वात् कूटस्थासङ्गस्यात्मनः करणस्वापेन व्[illegible]नाविरहेण च तद्वारकविषयाकारत्वाभावादेव [illegible]ानीं विषयास्फुरणात् बुद्धिवृत्त्याख्यस्य तदानीम[illegible]विनैवास्फुरणात्, यथाग्नेरौष्ण्य सत्वे ऽपि तृणादि[illegible]ह्यासंबन्धाददाह इति असङ्गत्वं चात्मनः सयत्तत्र [illegible]श्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्या-

दिश्रुतेः । न चात्मनि लेपाख्य एव संयोगः प्रतिषिध्यत इत्युक्तं, सत्यं, तथापि संयोगमात्रं न ज्ञाननियामकं प्रतिबिम्बस्यैव तन्नियामकत्वस्योक्तत्वात्, तथापि तदानीं चैतन्यमस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् "न द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्" । ननु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः न तु तद्द्वितीयमस्ति संबद्धमित्यर्थः । तथा लाघवतर्कानुगृहीतमनुमानमपि चैतन्यनित्यत्वे प्रमाणं बोध्यम्, अधिकं तु आभास एव वेत्यत्र वक्ष्यामः । ननु सुषुप्ते चैतन्यवदकर्तृव्यवहारदशायामप्यनभिव्यक्तं कर्तृत्वं स्यात्, "न वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेर्लाघवतर्कस्य च साम्यादित्याशङ्क्याह ।

शक्तिविपर्ययात् ।

आमवातजडीकृतस्य गमनादिशक्तिविपर्ययात् सामर्थ्यस्याप्यभावात्सामर्थ्यसत्वे हि कदाचिदभिव्यक्तिरपि स्यात् इच्छादीनां साधनान्तराणां विद्यमानत्वात्, अतो ऽवगम्यते चिच्छक्तिरिव कर्तृत्वशक्तिर्न नियतेति(*ननु कर्मेन्द्रियाणां कृतिलक्षणा दृत्तिरेवात्मकृतिर्व्यञ्जिकेतिवाच्यम्, अत आमवातस्य करणदृ-

त्यनुत्पत्त्या आत्मकर्तृत्वनभिव्यक्तिः स्यादिति नैवम्, कर्तृ-द्वये कल्पनागौरवात् ज्ञानज्ञेयभावानुरोधेन तु ज्ञानस्य द्वैविध्यं कल्प्यते वृत्तीनां स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधादिति[१]) नवक्तुरित्यादिश्रुतिस्तु योग्यतापरेति भावः (*वक्तृत्वादियोग्यता च चिद्रूपतयैव सांन्निध्यमात्रेण वागिन्द्रियप्रेरकतादीनामेव चित्ते वक्तृतादिरूपत्वात्किं च[१]) ।

समाध्यभावाच्च ।

आत्मनो नित्यकर्तृत्वे समाधेर्व्यापारोपरमस्याभावप्रसङ्गाच्च न नियम इत्यर्थः । ज्ञानोपरमो हि विषयासंबन्धादेवोपपद्यते कर्तृत्वोपरमस्तु विषयसंबन्धकाले ऽपि दृश्यमानो न कर्तृस्वभावत्वे सत्युपपद्यत इति भावः । अभिव्यञ्जकान्तरकल्पने च तस्यैव स्वतः कर्तृत्वमुचितम् अहंकर्तेत्यादिप्रत्ययानां चाहं गौर इत्यादिभ्र[ान्]न्तःपातितया कर्तृत्वाभावबोधकश्रुतिस्मृतिभ्यां बाधिततया च न स्वविषयव्यवस्थापनक्षमतेति तस्मान्न जीवः कर्तृस्वभावः । यदर्थं जीवस्य कर्तृत्वमनित्यमिति व्यवस्थापितम् । तदिदानीं प्रतिपादयति सिद्धे चैवं जीवस्य कर्तृस्वभावत्वाभावे जीवः स्वतःपरतश्चाकर्तृकर्तृरूप एष्टव्यइति ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

यथा च तक्षोभयथा ।

यथैकरूप एव तक्षा वास्यायुत्कर्षादिभिरुत्कर्षादिमानुपाधिवशात्स्वतस्तु परमार्थतस्तद्रहित इत्युभयथा भवति एवं जीवो बुद्धिकर्तृत्वादेवोपाधिवशात् कर्त्ता स्वतस्तु परमार्थतो ऽकर्त्तेत्युभयथा मन्तव्यम्, अन्यथा अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सत्कामादिकं मन एवेत्यादिश्रुत्या ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिस्मृत्या च कर्तृत्वप्रतिषेधानुपपत्तेरुपाधिधर्मत्वप्रतिपादनानुपपत्तेश्चेत्यर्थः, एवं च सति तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति सूत्रानुसारेणैव कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वादिति सूत्रे जीवस्य कर्तृत्वे व्यपदेशः कृत इति मतव्यम्, औपाधिककर्तृत्वेनापि शास्त्रार्थवत्वोपपत्तेरिति । केचित्तु यथा च तक्षणोवास्यादिनिमित्तं कर्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्तृत्वं तथो जीवस्य बुद्धिनिमित्तं कर्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्तृत्वमिति सूत्रार्थः । यद्यपि दृष्टान्ते वास्यादिनिमित्तेन तक्षणः कर्तृत्वं स्वत एव भवति न त्वौपाधिकं दार्ष्टान्तिके तु बुद्धेरेव कर्तृत्वं जीवे समारोपितमित्येवाभिप्रेतमतो वैषम्यं तथा ऽप्ययं न सर्वांशे दृष्टान्तः किं तु उपाधिसंयोगवियोगाभ्यां कर्तृत्वाकर्तृत्वमा-

लांशे दृष्टान्त इत्याहुः। अत्र कालादिभेदात् कर्त्रकर्तृ-
भयरूपत्वं तु न सूत्रार्थः कर्तृत्वप्रतिषेधकश्रुतिस्मृति-
विरोधात् निर्विकारत्वश्रुतिविरोधाच्च। उपलब्धिवद-
नियम इत्यनेनैव गतार्थतया सूत्रस्य मन्दप्रयोजनता-
पत्तेश्च। ननु निर्विकारत्वश्रुतिर्जन्मादिविकारप्रतिषे-
धत्वेनोपपादनीयेति चेन्न, (*स समानः सन्नुभौ लो-
कावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि[१]) अवि-
नाशि वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्ति धर्मेति श्रुत्याऽऽत्म-
नः कूटस्थताया अपि वच्यमाणत्वात्, आभास एव
चेत्यत्र तथा कूटस्थनित्यताबोधकस्मृत्यनुमितश्रुतेरपि
कूटस्थता जीवानां सिद्धेति नात्मनः कर्तृत्वं तक्षण
इव वक्तुं शक्यत इति मन्तव्यम्। यदेतदुक्तं जीवस्यौ-
पाधिकं कर्तृत्वाऽणुत्वादिकं यच्चानौपाधिकं तत्वं
तत्सर्वमीशपारतन्त्र्येणैव स्यान्न स्वातन्त्र्येणेत्यपरं
विशेषमाह।

परात्तु तत् श्रुतेः।

तज्जीवस्य कर्तृत्वादिकं परात्परमेश्वरादेव भ-
वति न स्वातन्त्र्येण अश्वस्य विविधसंचार इवाश्वा-
रोहात्, कुतः श्रुतेः, "य आत्मानमन्तरोयमयति अ-
नेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि-
नीषते एष उ एवाऽऽसाधुकर्म कारयति तं यमधो नि-

(२) अं० पा० १ पु० ना०।

नीषत" इत्यादिस्मृतेः, स आत्मानमभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत ता अस्यैवाप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत्सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनाया-भ्यन्तरं विशानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च, तथा केनोपनिषद्वा-क्याच्चेत्यर्थः, यथा केनेषितोपनिषदि परमेश्वरपरी-क्षार्थमागतमग्निं शिवरूपो परमेश्वर आह कोऽसीति तदनन्तरमिदमाम्नायते जातवेदा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदं सर्वं दहेयमिति त-स्मै तृणं निदधावित दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तं न शशाक दग्धुं स तत एव निवृत्त इत्यादि अत्रा-ग्न्यादीनां ब्रह्मणा सह संवादे ऽग्न्यादीनां तत्पार-तन्त्र्येणैव दग्धत्वादि न स्वातन्त्र्येणेत्यवधारितं तथा

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
न केवलं मद्धृदयं स विष्णु
राक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ।
स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान्
समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥

इत्यादिस्मृतेरपीत्यपि बोध्यम्, अनेन सूत्रेण का-रयितृत्वमेवोक्तं साक्षात्कर्तृत्वं च व्याकरवाणीत्यादि-श्रुतिषु सिद्धम्, अत ईश्वरः कर्त्तापि कारयितापि भ-वतीति सिद्धम्, एतेन जीवस्याप्यात्मा परमेश्वर इत्य-प्युपपादितं भवति यथा देहेन्द्रियादीनामात्मा जीवः

एवं जीवस्यापि चेतयितृकारयितृतया तदध्यक्ष ईश्वरस्तस्यात्मेति तथा च श्रुतिरेष त आत्मा अन्तर्य्याम्यमृतः तत्वमसीत्यादिः । स्मृतिश्च तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिः, चेतयितृत्वं चेत्थं परमेश्वरस्य मन्तव्यम्, सर्वे जीवाः चिच्छक्तिमन्तोऽपि फलोपधानाभावात्प्रलये ऽचेतना एव मृतदेहवत्तिष्ठन्ति तानीश्वरो देहवत्स्वसंकल्पेन योगीव प्रविश्य बुद्धिसंयोगेन चेतनीकरोतीति प्रत्यहं चैतत्सुषुप्तावनुमेयम्, अतः प्रबोधो अस्मादिति सूत्राच्च, तथा जीवगताशेषज्ञत्वादपीश्वरस्तस्यात्मा तथा च श्रुतिर्नान्यो तो ऽस्ति द्रष्टेत्यादिः जीवे द्रष्टृत्वफलोपधानस्य कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रत्वं स्वप्नवदित्यतो नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति पारमार्थिकात्माभिप्रायेणोक्तम् । ईश्वरस्य कारयितृवैषम्यनैर्घृण्यनिरासाय विशेषमाह ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ।

कृतप्रयत्नापेक्ष एव जीवात्मा परमेश्वरात्कर्त्रादिरूपो भवति । ईश्वरो जीवकृतशुभाशुभसापेक्ष एवान्यत् शुभाशुभं कारयतीति यावत् कुतः विहितप्रतिषिद्धयो रवैयर्थ्यादित्यर्थः स्वयं हि यद्विहितमाम्नातं वेदमुखेन कर्म यद्वा प्रतिषिद्धन्तदननुसरणे व्यर्थमेव

तदुभयं कर्म स्यादिति । अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वकर्मानुसरणं सम्भवतीति भावः । आदिशब्देन चानिर्मोक्षादिप्रसङ्गादयो ग्राह्याः वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादितिसूत्रेण सुखदुःखादिभोजयितृतया वैषम्यादिप्रसङ्गो निराकृतः, अनेन च सूत्रेण सुखदुःखादिसाधनकर्मकारयितृतया वैषम्यादिकं निराक्रियत इति न पौनरुक्त्यं तदेवं जीवस्य नित्यत्वादयो विशेषाः प्रोक्ताः तत्र चेदमाशङ्क्यते । ननु यदि जीवो नित्यः स्वीकृतः कथं तर्हि एतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूता इत्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्मकार्य्यत्वं जीवानामुपपद्येत न चाकाशान्तःकरणादिवद्बीजाङ्कुरन्यायेन सतामपि विकारलक्षणोत्पत्तिर्जीवानां वक्तव्येति वाच्यं, चेतनानामविकारित्वादिति । किं च कर्तृत्वकारयितृत्ववैधर्म्येण जीवेशयोर्भेदसिद्धेः स्थलेस्थले भेदस्य प्रतिपादितत्वाच्च कथं स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः स एव मायापरिमोहितात्मेत्याद्या जीवेश्वराभेदप्रतिपादिका श्रुतय उपपद्यन्त इति तामिमामाशङ्कां पितापुत्रवदंशांशिभावेन समाधत्ते (*समाधातुमीश्वरस्यांशो जीव इति प्रतिपादयति तथा विभुत्वादिवदपरोऽपि विशेषो जीवानां श्रूयते ब्रह्माभेदः स किमखण्डलारूप आहोस्विदंशतारूप इदं च निर्णीयते[१]) ।

(१) प्रथं पा० १ पु० ना० ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके

नित्यत्वादिना सजातीयत्वस्योपपादिततया जीवो ब्रह्मणो अंशः पितुरिव पुत्रः तथा च पितापुत्रयोरिवाग्निविस्फुलिङ्गयोरिव वाविभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्य्यकारणभाव उपपद्यते ।

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैरभिव्यक्तिरूपाया अपि कार्यताया उक्तत्वादिति । अभिव्यक्तिश्चात्र स्वव्यापाराद्दृढता अंशत्वे श्रुत्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति । नानेत्यादिना । तत्रादौ अंशत्वं विना ऽत्यन्तमभेदे भेदे वाऽभ्युपगम्यमाने भेदाभेदवाक्ययोरेकतरव्याघातः स्यादित्याह नानाव्यपदेशादन्यथा चेति दलद्वयेन तत्र चेतनानां नानाव्यपदेशो यथा "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" द्वासुपर्णेत्यादि अन्यथा चेति अनानात्वेन च व्यपदेशो यथा स ब्रह्मा स शिवः मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन। एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुव इत्यादिशतशः। ननु लाघवतर्कसहकारेण बलवत्यभेदश्रुतिमखण्डताबोधनेन बाध्यतां तत्कथं भेदाभेदौ संभ-

वेताश्वतराद्युक्तांशत्वं विना श्रुत्यन्तरानुपपत्तिमप्याह अपीत्यादिना एके शाखिनो दाशकितवादिरूपत्वमपि ब्रह्मणोऽधीयते च ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा उत त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुख इत्यादिभिरित्यर्थः दाशाः कैवर्त्ताः दासाः भृत्याः कितवाः धूर्त्ता इति विशिष्य निकृष्टजीवाभेदवाक्यानि सर्वत्र न सन्तीत्याशयेनैक इत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति भेदाभेदाभ्यामंशत्वमेव शास्त्रार्थो नाखण्डत्वं यत आथर्वणिकानां श्वेताश्वतराणां ब्रह्मस्तवो ब्रह्मदाशा इत्युदाहृतवाक्यद्वये प्रतीयते स चाऽऽयं स्तवः कैवर्तभृत्यधूर्त्ता आदिभिर्ब्रह्मणो ऽखण्डत्वेन नोपपद्यते प्रत्युत निन्दैव स्यात् अतः स्तुतित्वोपपत्तये कार्य्यकारणाय विभागलक्षणाभेदपरमेव यथोक्तं निकृष्टजीवाभेदवाक्यम्। आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिवत् नाखण्डतापरमित्यभ्युपेय तदेकवाक्यतया च स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सो ऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालो ऽग्निः स चन्द्रमा स एष इह प्रविष्ट इत्यादीन्यपि वाक्यानि विभूतिभिः सह कार्य्यकारणाद्यभेदमेव बोधयन्ति न त्वखण्डत्वमिति। केचित्तु अन्यथा वापीत्यादिः जीवसामान्याभेदोपपादनायैकएव हेतुरिति तन्न तदा हि दाशकितवादिविशेषवचनं तदर्थं चैक इति शाखिविशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। सर्वास्वेव शाखासु सकलजीवाभेदस्य ब्रह्मणि

स्फुटं गीयमानत्वात्। ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र संभवेतामिति चेन्न, अन्योन्याभावलक्षणभेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधात्। विभागाविभागरूपयोरपि भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेन चाविरोधाच्च। नचायमभेदो गौण इति वाच्यं लवणं जलमभूत् दुग्धं जलमभूत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् आप एवेदमग्र आसुः वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येनाविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात् भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च।

परमात्मा जगद्रूपो सर्वसाक्षी निरञ्जनः।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो ऽसौ परमेश्वरः॥

इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदविरोधो प्रामाणिक इति। ननु भवतु भेदाभेदयोरविरोधः तथा ऽऽप्यंशत्वं न संभवति जीवे मुख्यं ब्रह्मणो निरवयवत्वादिति चेन्न, अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति[1] कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम्। अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः विभागस्तु लक्षणान्यत्वम्, अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत्, ईदृशस्यांशो निरवयवस्यापि संभवति या च अंशो भागः पाद इति पर्य्याय प्रसिद्धिस्तस्याप्ययमेवार्थः यथोक्तमंशत्वमेव त्ववयवसाधारणमिति (*यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव

१ विभागाविभागयोर्मूलमि० २ पु० पा०।

जीवे अंशशब्दो गौणो युक्तो न तु घटाकाशादिवत् प्रकाशान्तरेण गौणः भेदग्राहकश्रुत्याद्विरोधेनाग्नि-स्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्त्तव्यत्वादिति[1]) अस्य च सूत्रस्य पितापुत्राग्निविस्फुलिङ्गादिवदेवांशत्वमर्थो न तु गौणं गगनस्य घटाकाश इवांशत्वमिति व्या-सशिष्यवैशंपायनवाक्यादवधारणीयं मुमुक्षुभिः यथा मोक्षधर्मे ।

बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ।

इति प्रश्नत्रयस्य प्रत्युत्तरे वैशंपायनवाक्यम् ।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥
संक्षेपतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति । अस्यार्थः विशेषविचारतः सांख्ययोग-योश्चेतनबहुत्वमेव सिद्धं यत्र व्यासो विशेषविचारं विना संक्षेपतः समासतो जीवानां ब्रह्मणि प्रवेश-तश्चेतनैकत्वं प्रोक्तवांस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादौ तत्तुल्यं तच्छिष्योऽहं वक्ष्यामि तदेव व्या-ख्यायते यथा बहूनां पुत्रादिचेतनानामंशानामेकः

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

पितृचेतनो अंशो योनिरेकैव भवति अविभागात् तथैव तमेकमेव कारणं ब्रह्म पुरुषं पश्चाद्विवेचयिष्यामीति अत्र बहूनामित्याद्येकश्लोकेनैव प्रश्नत्रयस्योत्तरं दत्तं ततश्च प्रकरणशेषे पुरुषबहुत्वमेवोपसंहरता तदेव सिद्धान्तितम् ।

एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथा क्रमम् ।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणःस्मृतः ॥

इति(*नन्वेवमखण्डैकात्म्यश्रुतिस्मृतिविरोध इति चेन्न, तत्वतो जीवानामध्यात्मत्वबोधनेनैवाखण्डस्यैकस्य ब्रह्मण आत्मतया श्रुतिस्मृत्योरुक्तत्वात्[1]) तथा चैतस्माद्वाक्यात्पितापुत्रवदंशांशिभाव एव व्यासाभिप्रेत इति स्पष्टम् । आधुनिकास्तु घटाकाशवदंशत्वं वदन्ति तत्र अंशशब्दस्य गौणत्वापत्तेः । न च विष्णवादिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेष्वंशशब्दप्रयोगबाहुल्यादिदं गौणत्वं न दोषायेति वाच्यम् । तत्र बाधकाभावेनात्माखण्डतायां लाघवे न च तत्सिद्धौ गौणांशतायाग्रहणात् । उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिकांशतायावा विवक्षितत्वात् ब्रह्मजीवयोस्तु भेदग्राहकश्रुतिविरोधेनाखण्डताया एवासिद्धेरौपाधिकं गौणं चांशत्वमन्याय्यमसम्भवि चेति (*किं च ।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यं सर्वव्यापि तथा पुमान् ।
सो ऽयं शःसर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥

---

[१] अयं पा० १ पु० ना० ।

इतिविष्णुपुराणे विभोरपि जीवस्याकाशमण्डलकल्पब्रह्मांशत्वलाभात्। घटाकाशावच्छिन्नतामात्रेणांशत्वमिति[1]) स्यादेतत् अविभागलक्षणाभेदाप्रतिपादने प्रयोजनाभावादखण्डताप्रतिपादने च जीवस्यासंसारित्वावगमसम्भवादखण्डतापराण्येवाभेदवाक्यानि भवन्ति प्रयोजनाभावेन भेदनिन्दाश्रवणेन च दुर्बलतया भेदवाक्यानामनुवादमात्रत्वान्न तद्विरोधः। लाघवतर्कानुग्रहादपि च भेदवाक्यानामखण्डतापरत्वमेव न्याय्यमिति ततो न पितापुत्रवद्भेदेनांशांशिभावो वेदान्तार्थ इति। अत्रोच्यते अविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनमेव जीवपर्य्यन्ताभिमाननिवर्तकब्रह्मात्मताज्ञानहेतुतया महाप्रयोजनं न त्वखण्डताप्रतिपादनं घटाकाशवदंशताप्रतिपादनं च अखण्डताज्ञानेऽप्यवच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाभिमानानिवर्तकत्वात्। ब्रह्मप्रकरणे जीवासंसारित्वप्रतिपादनपरत्वे वाक्यभेदापतेश्च। नचोपासनार्थं तत्प्रतिपादनं स्यादिति वाच्यम्। एवं सति तात्पर्य्यविषयस्योपासनास्यास्मदुक्तांशाश्यभेदेनैवोपपत्तौ न श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धाखण्डतापरत्वं सम्भवति तदेतद्विस्तारितं पञ्चसूत्र्यां। यच्चोक्तं भेदप्रतिपादनं निष्फलत्वादनुवादमात्रमिति तदपि न, भेदधियो ब्रह्मण्यौपाधिकसंसारित्वदुःखभोक्तृत्वादिदोष-

[१] अयं पा० २ पु० ना०।

निष्टत्यवगतिफलकत्वात् । ब्रह्मात्मताज्ञानहेतुत्वाच्च अत्यन्ताभेदे ह्यात्मात्मीयभावासम्भवात् तस्य स्वस्वामिभावरूपत्वात् । यो हि यस्माद्भिन्नो भवति स एव तस्यात्मा लोके दृश्यते यथा बुद्धिः पुरुष इति कथं वा प्रमाणान्तरानधिगतस्य ब्रह्मणो जीवेन सह भेदो वेदान्तैरनूद्येत । न च वेदान्ताधिगते सर्वज्ञादिरूपे ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंबन्धाद्भेदो ऽनुमातुं शक्यत इति वाच्यम् । अवच्छेदभेदेनाविरोधसम्भवात्प्रत्युत लाघवतर्केणाभेदस्यैवानुमातुं योग्यत्वादिति । भेदनिन्दावाक्यानि च प्रकरणभेदाद्विभागवैधर्म्यादिलक्षणभेदपराण्येव पूर्वापरालोचनया तथैवावगमात् अविभागादिलक्षणाभेदस्यैव वेदान्तार्थतया तद्विपरीतस्यैव निन्दार्हत्वाच्च । भिदिर्विदारण इत्यनुशासनेन विभागस्यापि मुख्यभेदत्वात् । यच्चोक्तं लाघवादखण्डैकात्म्यमिति तन्न, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो ऽभिचाकशीतीति श्रौतविभागानुपपत्त्या"य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रौतबन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदगौरवमेव ह्यादर्त्तव्यं बुधानां न तु लाघवमिति दिक् । एतदन्यच्च सर्वं पञ्चमूत्र्यामतिविस्तरेण करामलकवत्प्रतिपादितमस्माभिरिति । आकाशमेकं हि यथेत्येवं विधवाक्यजातं च तत्रैव व्याख्यातं ग्रन्थबाहुल्यभयात् नेह पुनः प्रस्तूयते तस्मात्पितापुत्रवदग्निविस्फुलिङ्गसूर्य्यतत्किरणादिवच्चैव ब्रह्मजीवयोरंशांशिभावो मन्तव्यः

तथा च श्रुतिः यथासुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाक्षराद्विविधः सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्यादिरिति तथाचांशांशिभावेन ब्रह्मजीवयोर्हेतुहेतुमद्भावो जीवानामात्मा ब्रह्मेति च सिद्धं सूर्य्यांशानां चक्षुरादीनां सूर्य्यादिकार्य्यत्वसूर्य्याद्यात्मकत्वयोः श्रुत्यादिषु दर्शनादिति । न केवलं भेदाभेदान्यथानुपपत्त्यैवांशत्वं कल्प्यते अपि तु साक्षात् श्रुतेरपीत्याह ।

मन्त्रवर्णात् ।

"तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो ऽपि जीवो ब्रह्मांश इत्यर्थः । पादो भागो ऽवयवो अंश इत्येकपर्य्यायः तथा मैत्रेयोपनिषदि अंशशब्द एवास्ति यथा तत् सत्वमेवेरितं रसः सम्प्रास्रवत्तस्यांशो ऽयं यश्चेता मात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाद्यवसायलिङ्गः प्रजापतिः तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यादिषु ईश्वरेण प्रेरितं योनिस्थानीयं सत्वं लक्षीकृत्य शुक्रस्थानीयो रसो जीवः क्षरितः तत्तस्यात्म रस ईश्वरांश इत्यर्थः(*सांश इति विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिश्छांदसः[१]) ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

अपि च स्मर्यते ।

स्मर्य्यते ऽपि ब्रह्मांशो जीव इति ।
एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।
सो ऽप्यंशःसर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
अव्यक्तरूपो भगवान् शतशो ऽथ सहस्रधा ॥
कोटिशश्च करोत्येव प्रत्यगात्मानमात्मना ।
यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ॥
प्रकृतिस्तथाविकुरुते पुरुषस्य गुणान् बहून् ।

इतिविष्णुपुराणगीतामोक्षधर्मादिष्वित्यर्थः । एक इति समष्टौ व्यष्टीनामविभागाद्बोध्यं गुणानंशानित्यर्थः नन्वेवमंशांशिनोरैकरूप्यस्य लोके दर्शनात्तस्मादेका-की बिभेतीत्यादिश्रुत्या हिरण्यगर्भांशेषु[1] भयेन हिर-ण्यगर्भस्य भयानुमापनाच्च परमात्मापि स्वांशजीवव-त्संसारी स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ।

अंशित्वे ऽपि परः कारणं ब्रह्म एवं जीववन्न भव-ति प्रकाशादिवत् यथा प्रकाशश्चालोकः।आकाशवाय्वा-दयश्चांशिनश्चक्षुःश्रोत्रत्वगादीनां स्वांशानामुपघातादि-दोषवत्वे ऽपि नोपहताः कदापि भवन्ति तथैवेत्यर्थः तदुक्तं श्रुत्या "सूर्य्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

१ हिरण्यगर्भवद्भयादिश्रवणाच्चेति १ पु० पा० ।

चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति पितापुत्रयोर्हिरण्यगर्भतदंशयोश्च द्वयोरेवोपाधिदोषसाम्यादौपाधिकदोषादीनां साम्यं दृश्यते ईश्वरोपाधिस्तु निर्दोषत्वात्कथं दोषसाम्यं स्यात् यथा गोलकेषु तिमिरादिदोषेऽपि सूर्य्यादिरूपाणां प्रकाशादीनां मण्डलेषु नित्यनिर्दोषत्वाच्चक्षुरादिभिर्नोपघातसाम्यमितिभावः । ये त्वखण्डैकात्म्येन घटाकाशवदंशत्वं मन्यन्ते तेषामेवायं दोषः स्यात् । उपाधिभेदेऽपि कायव्यूहवत्सर्वोपाधिभिरेकस्यैवात्मनि विविधानामौपाधिकव्यावहारिकसंसाराणां ब्रह्मणापि दुष्परिहरत्वादिति ।(*न च पृथगुपाधिविशिष्टयोर्जीवेश्वरत्वे शक्येति वक्तुम् अंशांशिभावानुपपत्तेर्लक्षणापत्तेर्वा[1]) स्मरन्तिच परमात्मा नैवंरूप इति ।

स्मरन्ति च ।

व्यासादयो भारतादिषु ।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥
कर्मात्मा पुरुषो यो ऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

इत्यादिना (*चकारेण।

न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतयः समुच्चीयन्ते[१])। नन्वेवमंशांशिभावतो मा भवत्वीश्वरे संसाराद्याशङ्का जीवस्य तु संसारो नोपपद्यते न हि महाराजपुत्रस्य दैन्यादिकं सूर्य्यांशकिरणस्य वा शैत्यादिकं दृष्टम् अंशिसरूपताया एवांशस्यौचित्यादित्याशङ्कां समाधत्ते।

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्।

सत्यमंशिसरूपा एवांशा भवन्ति जीवे ऽपि कर्त्तृत्वादिप्रमुखसंसारस्याभास एवेत्यादिमूत्रैर्निराकरिष्यमाणत्वात्, यौ पुनर्जीवेष्वेवंरूपत्वस्य संसारस्यानुज्ञा अनुमतिरनुवाद इति यावत्, ब्रह्मणि च तत्परिहारः श्रुतिषु वर्त्तेते।

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिषु तावंशिनो ब्रह्मणो अंशतो देहसंबधादुपाधिसंबधादेव ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिःसामान्यस्यांशतश्चन्द्रमण्डलसंबन्धाच्छैत्यानुज्ञा महाभूताख्येव कारणतेजसि तत्परिहारो यथा वा जलादीनामंशतः पृथिव्यादिसंबन्धात्कडुत्वाद्यनुज्ञा महाजलादौ च कारणे तत्परिहार एव इत्यर्थः। (*नन्वेवमप्यंशिगतैश्वर्याभावेन

(१) अयं पा० २ पु० मा०।

न साम्यमिति चेन्न, "त इमे सत्याः कामा अनृता पिधाना" इत्यादिश्रुतिभिर्जीवेऽप्यविद्याहृतैश्वर्यवचनात्, अन्यथा असदनुत्पत्त्या हिरण्यगर्भभावेऽप्यैश्वर्यसम्भवात्, वस्तुतस्तु[1]) (*नन्वेवमप्युपाधिविगमे मोक्षदशायां जीवानामंशिभावादंशिगतैश्वर्यमेवाभिव्यज्यतेतिनात्यन्तिकलयः सम्भतीति चेन्न[2]) ऐश्वर्यस्यौपाधिकतया अंशिकृत्त्वाप्रवेशात्, चिन्मात्ररूपस्य हि जीवस्य ब्रह्मचिन्मात्रमेवांशी भवति चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरितिवक्ष्यमाणसूत्रात्, तथा वांशिसाम्यमैश्वर्यासत्त्व एव जीवानां भवतीति नोक्तदोषावकाशः। तथा च सांख्यसूत्रं समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेति तन्मात्रेण तदात्मकत्वाद्ब्रह्मरूपता च सांख्यमते पूर्णता औपाधिकपरिच्छेदविगम इति यावत्। अस्माकं तु ब्रह्मसारूप्यं केवलचिन्मात्रस्यैवैश्वर्योपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दार्थतेति जन्मादिसूत्रे प्रतिपादितत्वात्। इदानीमंशत्वबाधकस्य स्वाभाविकस्य ब्रह्मवैरूप्यस्य निराकरणाय जीवस्यापि ब्रह्मवदसङ्गत्वचिन्मात्रत्वं च क्रमेण सूत्रद्वयेनाह।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः।

स च जीवोऽव्यतिकरः नास्ति व्यतिकरो व्यति-

(१) अयं पा० १ पु० ना०।
(२) अयं पा० १ पु० ना०।

षङ्गः संबन्धविशेषो लेपाख्यो यत्रेत्यव्यतिकरोऽ सङ्ग इत्यर्थः । अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोरिति-कोषात् । असङ्गत्वे हेतुमाह असन्ततेरिति सन्ततिः कार्य्ये विकार इति अविकारित्वादित्यर्थः । सङ्गे हि विकारित्वं स्यादिति भावः।अविकारित्वं च(*स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव[१]) अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्या-दिश्रुतेः । नास्त्युच्छित्तिर्यस्य सोऽनुच्छित्तिस्तादृशो धर्मो यस्य स अविनाशिधर्मेत्यर्थः । अन्यथा अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः(*यद्यपि संयोगादयो धर्मा जीवेऽप्यनि-त्याः सामान्यगुणातिरिक्ताश्च धर्मा न सन्ति तथापि राहोः शिर इतिवत् चैतन्यस्यात्मधर्मत्वविवक्षयेदमुक्त म्[२])असङ्गत्वेऽपीयं श्रुतिः स यत्तत्र पश्यत्यनन्वाग-तस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । अयं भावः आ-त्मा चैतन्यस्वरूप इत्युत्तरसूत्रेण वक्ष्यामः । तथा च यद्यात्मनि पदार्थसङ्गः स्यात् तदा सर्वपदार्था-नामात्मनि विभौ नित्यं सङ्गः सदा सर्वं भासेत अतः सङ्गानुपपत्तिः पदार्थभानं तूपाधिद्वारा प्र-तिबिम्बादित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र । नन्वेवमा-त्मनोऽसङ्गत्वे कथं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सर्वमाया सृ-ष्टिरुपपद्येतेति चेन्न, ज्ञानादिहेतोरेव संबन्धविशे-षस्यात्मनि सङ्गशब्देन प्रतिषिधात्, न तु गगन-

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

[२] अयं पा० १ पु० ना० ।

वाय्वादिवत्संयोगस्य विकाराजनकस्येतिविशेषादिति (*ननु विभुनित्यादिरूपो जीवो ऽपि चेदात्मा तर्हि नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेत्यादिश्रुत्युक्तस्य परमात्मत्वस्य विरोध इत्याशङ्कां परिहरति ।

आभास एव च ।

आत्मेत्युपक्रान्तत्वात् आत्माभास एव च प्रकृत आत्मा जीवः ईश्वराभास इवेत्यर्थः । जीवानां च परमार्थिकात्मत्वाभावो जन्माद्यस्य यत इतिसूत्रे व्याख्यातः । अथ वा जीवस्य किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह[1]) । आभास एव च स च जीवो ब्रह्मवदाभासमानः प्रकाशमात्रश्चिन्मात्र इत्यर्थः । आभासशब्दस्य रूढिभ्यां प्रकाशशब्दतुल्यार्थः सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमितिगीतादौ न तत्त्वाभासमितियोगसूत्रादौ च प्रकाशवाचित्वदर्शनादिति तथा च जीवो निर्विकारत्वादसङ्गत्वाच्चिन्मात्रत्वाच्च । निर्विकारासङ्गचिन्मात्रस्य ब्रह्मणो अंशः सूर्यादीनामिव किरणादाविति भावः । तत्र चिन्मात्रत्वे श्रुतयः स यथा सैंधवघनो ऽनन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे ऽय मात्मान न्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवं चेता मात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रत्यगस्थूलो

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

ऽचक्षुरप्राणो ऽमना ऽकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादयः। स्मृतयश्च।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥

इत्यादयः ज्ञानं बन्धाय चेष्यत इति ज्ञानमेव जीव इत्यर्थः। सूत्राणि च वेदान्तसांख्ययोगेषु चिति तन्मात्रेऽस्तदात्मकत्वात्। जडप्रकाशयोगात्प्रकाशः। द्रष्टा दृशिमात्र इति(*तथा कामादिकं मन एव सर्वेषां संकल्पानां मनएकायनं अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम तत्कथमितिश्रुतिस्मृतिभिः कामाद्यखिलविकाराणामुपाधिधर्मत्वकथनेनाप्यात्मनो ज्ञानमात्रत्वं सिध्यति[१]) तथा लाघवतर्कादपि ज्ञानस्वरूप एवात्मा अग्न्यौष्ण्यवद्व्यभिचारादर्शनादिति मन्तव्यम्। ननु जीवानां ज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ व्यभिचार इति न च यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः। सुषुप्तेऽपि स्वरूपज्ञानं सेत्स्यतीति वाच्यम्। तद्वाक्यस्य शक्तिसत्तामात्रपरत्वात्, अन्यथा यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिवाक्ये-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

त्मसहपठितैर्वदनादीनामप्यात्मस्वरूपतापत्तेः । सुषुप्त्यादौ वचनादिसत्ताया: केनाप्यनभ्युपगमादिति । नैवम् । एवमपि अविनाशी वाऽरे ऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतिभिर्धर्मोच्छेदप्रतिषेधेन ज्ञाननित्यत्वसिद्धेः । किं च बुद्धिवृत्त्यभावे[1] चेतने सुषुप्त्यादौ विषयसंबन्धाभावादेव विषयाज्ञानोपपत्त्या तदानीं ज्ञानाभावे प्रमाणाभावात् चैतन्यनित्यत्वमेव लाघवादनुमीयते व्यभिचारसंशयस्य चनित्यत्वात्माभेदग्राहकलाघवतर्कसत्त्वेनानवकाशात् । न च विषयवासनावत्त्वाद्विषयसंबन्धस्तदानीमप्यस्तीतिवाच्यम् । स यत्र किंचि त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुत्यात्मनो वासनालेपादिपर्य्यायस्य सङ्गस्य प्रतिषेधात् । अन्तःकरणस्य च वासनाधारस्य तदानीं विलयात्, अथैवं ज्ञानस्य नित्यत्वे घटज्ञानं नष्टं पटज्ञानं जातं कुड्यज्ञानं भविष्यतीत्यादिप्रत्ययानो[1] प्रपद्येरन्निति चेन्न । गुहाकूपशिख्यादीनां विनाशादिप्रत्ययवद्विशेषणनाशेनोपपत्तेः । विशेषणं च विषयतासंबन्धेन घटादी घटादौ च विषयता आत्मप्रतिविम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमिति अथ तथापि जानामीत्याधाराधेयप्रत्ययानुपपत्तिर्ज्ञानात्मनोर्भेदाभावादिति चेन्न । केवलज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वात्, आकाशे श्रोत्रमित्यादि प्रत्ययवदात्मनि घटादिज्ञानमित्याधारा-

---

१ भविष्यतीतिप्रत्ययानोपपद्येरन्निति १ पु० पा० ।

२ बुद्धितमः प्रतिबिम्बेनावृते इ० पु० पा० ।

भेयताप्रत्ययोपपत्तेः, अन्यथा श्रोत्राकाशस्यापि महाकाशादतिरिक्ततापत्तेः। नन्वेवं कामसंकल्पादिकं मन एवेति श्रवणादन्तःकरणमपि कामादिस्वरूपमेव लाघवादस्तु न तु कामादिधर्मकमिति चेन्न, कामक्रोधादिवृत्तीनां कालभेददर्शनादिकात्मकतानुपपत्त्या तेषामन्योन्यं भिन्नानामेकान्तःकरणरूपतानुपपत्तेरिति तस्मादखण्डं प्रतिपुरुषमेकैकमेव नित्यं वस्तु गगनस्य गुहा राहोः शिर इत्यादिवद्धर्मधर्मिभावेन कल्प्यमानं ज्ञानमिति ज्ञातेति चोच्यते नास्त्यत्र गुणगुणिभावो।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं चन।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः।

इत्यादित्यपुराणात् निर्गुणत्वाच्च न चिद्धर्मेति सांख्यसूत्रात्, लाघवाच्च अग्न्यौष्ण्यदृष्टान्ताभावादेवोच्यते न पुनः सो ऽप्यत्र सर्वांशे दृष्टान्तः चक्षुषा औष्ण्यग्रहणे ऽप्यग्निग्रहणेन तत्र भेदाभेदयोः सत्वात् ज्ञानात्मनोस्त्वखण्डत्वादिति। नैय्यायिकवैशेषिकौ तु यथोक्तवस्तुनि विषयाकारवद्बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमेवास्मदभिप्रेतं ज्ञानशब्देन परिभाष्य तस्यात्मधर्मत्वमनित्यत्वं बहुत्वादिकं च हेतुरिति विवेक्तव्यं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदानङ्गीकाराच्च। कामादिविकाराणामप्यात्मधर्मत्वमभ्युपगच्छत इति मन्तव्यम्। ननु ज्ञाननित्यत्ववादिना जन्या बुद्धिवृत्तयः कल्पनीया इति कथं लाघवमिति उच्यते ज्ञाने जन्यत्वाभ्युपगमे ऽपि तदतिरिक्ता बु-

द्विरुक्तिरवश्यं कल्प्या स्वप्नमनोरथादौ बाह्यघटवद-
न्तर्घटादीनां वासनानिर्मितानां दर्शनात् त एव वा-
न्तर्घटादयो बुद्धिपरिणामविशेषा विषयाकारबुद्धिवृ-
त्तय इत्युच्यन्ते । न च ता एवात्मधर्मत्वेन परिकल्प्य
ज्ञानमिति वक्तुं शक्यन्ते तासां बाह्यघटादिवदेव दृ-
श्यत्वेनात्मधर्मत्वाभावस्या[1]नुमानात् । (*किं चान्तरु-
पलभ्यमानानामखिलवृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ला-
घवात्तासामेकमेव ज्ञानं कल्प्यते तदेव चात्मेति गी-
यते तथा च योगसिद्धान्तो बुद्धिबोधात्मा पुरुष इति
वृत्तीनां च ज्ञेयत्वं ज्ञानेच्छादीननुभवामीत्यनुभवात्[2])
रूपादिवदप्रकाशरूपत्वाच्च ज्ञानज्ञेयविभागव्यवस्था-
रस्यान्तरसम्भवापत्तेश्च । अपि च कामादिकं सर्वं मन
एवेति श्रवणात्, सृजते च गुणानेक एको न सृजते
गुणान् कूटस्थो ऽक्षर उच्यत इत्यादिस्मरणाच्च । आ-
त्मनो विषयाकारपरिणामकल्पनानौचित्यादिति
श्रुतिस्मृतिविरोधेनाहमिच्छामीत्यादिप्रत्ययानां त्वहं
गौर इत्यादि प्रत्ययवदप्रामाण्यमवसेयम् । आत्म-
नश्चानन्दरूपत्वं परमप्रियत्वमेव सुखरूपत्वं तु ज-
न्मादिसूत्रे निराकृतं[3] सत्तावत् ध्वंसप्रागभावाप्रति-

---

१ रूपादिदृष्टान्तेनेत्यधिकं १ पु० ।

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

३ असंभवाच्च यदि विषयाद्याकारत्वाद्यचेतन धर्माः स्युस्तदाचेतनधर्म्युपरागेणादृश्यान स्युः धर्मिभाने कर्मकर्तृविरोधात् तथात्मज्ञानमपि नोपपद्यते कर्मकर्तृविरोधात् वृत्तीनामात्माद्याकाराणां बुद्धिनिष्ठत्वे तु यथा न कर्मकर्तृविरोधस्तथा विवेचितम् ज्ञानोत्पत्तेः प्रक्रियायां शास्त्रयोनित्वादित्यत्र तथा वृत्तिद्वारात्मज्ञानेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वमनन्योपाधिकप्रकाशत्वं स्वश्रेयस्त्वं चाक्षतमिति तत्रैव विवेचितम् इ० अधि० १ पु० ।

योगित्वमबाधितत्वं वा उभयथैवाभावरूपतया अधिकरणस्वरूपमेवेति न तयाऽऽत्मनश्चिन्मात्रत्वक्षतिरिति अतः सिद्धमाभासस्वरूप एवात्मा न तत्रान्यरससंभेदोऽस्तीति तथा चोक्तं पराशरेण ।

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

इति तदेतज्जीवतत्त्वं संक्षेपतो ब्रह्ममीमांसायामुक्तम् । अतिविशेषतस्तु सांख्ययोगयोर्जीवप्रधानयोरवगन्तव्यमितिदिक् । ननु आत्मैक्यश्रुत्यनुरोधेन सर्वात्मनामखण्डत्वमेव तु किमिति जीवानामात्माभासत्वमिष्यते तत्राह[1] ।

अदृष्टानियमात् ।

सर्वात्मनामखण्डत्वे अदृष्टव्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः । न केवलमदृष्टाख्यधर्माधर्मयोरेवाव्यवस्था अपि तु संकल्पादीनामपीत्याह ।

अभिसंध्यादिष्वप्येवम् ।

स्पष्टं तदुक्तं सांख्यसूत्रेण जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति ।

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ।

ननु प्रदेशादवच्छेदभेदादौपाधिकधर्माणां भोगापवर्गयोश्च व्यवस्था स्यादिति चेन्न । अन्तर्भा-

१ प्रतिज्ञातं जीवस्याभासमात्रत्वं सूत्रकृतैवाभासादयसि इ० १ पु० पा० ।

वात् नारकादिरूपेष्वप्यात्मप्रदेशेषु परमेश्वरादिरूपाणामात्मप्रदेशानामन्तर्भावाद्भेदाभावादव्यवस्था स्यादित्यर्थः। अन्यथा परमेश्वरादीनां जीवान्तर्यामित्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः। एतच्च जन्मादिसूत्रे ऽस्माभिः प्रपञ्चितम्। आभास एव चेति सूत्रस्य द्वितीयव्याख्याने चेयं त्रिसूत्रीत्थं व्याख्येया प्रतिज्ञातं जीवस्य चिन्मात्रत्वं सूत्रत्रयेणोपपादयति अदृष्टानियमात् अदृष्टानां धर्माधर्मविषयवासनादीनामतीन्द्रियाणां धर्माणामनियततया ऽनित्यतया कूटस्थात्मधर्मत्वासंभवाच्चिन्मात्ररूप एवात्मेत्यर्थः। अभिसंध्यादिष्वप्येवं न केवलमतीन्द्रियेष्वेवानियतत्वान्नात्मधर्मत्वम्। अपि तु प्रत्यक्षेष्वभिसंध्यादिधर्मेष्वप्यनियतत्वादनित्यत्वान्नात्मधर्मत्वमतो जीवश्चिन्मात्र एवेत्यर्थः। अभिसंधिश्च इदमाप्नुयाम, इदं परिहराणीत्यादिरूपः संकल्पः। प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात्। नन्वाभासरूपत्वमपि जीवस्य न संभवति शरीरप्रदेशमात्रे जीवस्य चैतन्यरूपप्रकाशात् अत आभासस्याप्यात्मनि बहिरवच्छेदेनाभावान्नात्मस्वरूपत्वमिति चेन्न, अन्तर्भावात् बहिरपि जीवे चैतन्यप्रकाशस्यान्तःसत्त्वादनभिव्यक्तागूढभाविनः सत्वादित्यर्थः। उपाधिगमनदशायां सर्वदेशेष्वेव चैतन्यप्रकाशदर्शनात् नानाचैतन्योत्पत्तिकल्पने च गौरवादिति भावः। तथा च श्रुतिः।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः॥

इति। आधुनिकास्तु आभास एव चेति सूत्रस्य जीवः परमात्मप्रतिबिम्ब इत्यर्थः। तथा च बिम्ब प्रतिबिम्बरूपेण ब्रह्माभिन्नजीवस्य जलसूर्य्यवत्परिच्छिन्नतया च तत्कर्मादिभिः फलादिभिश्चेश्वरस्य न संकर इति। तत्र परिच्छिन्नप्रतिबिम्बरूपतोपपादनाय जीवस्य विभुत्वं निराकरोति परसूत्रत्रयेण तेषामयंश्च जीवानां विभुत्वे सति सर्वात्मनां सर्वदेहेन्द्रियमनआदिभिः सन्निकर्षाविशेषात्सर्वेष्वेवात्मस्वविशेषतो धर्माधर्माभिसंध्याद्युत्पत्त्या संकरः स्यात् पूर्वपूर्वधर्मादीनां नियामकत्वे चानवस्था स्यात् अन्यथोपपत्त्या च तादृशानवस्थायां न बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वम्। अथ शरीरादिप्रदेशरूपावच्छेदभेदेन धर्माद्यसांकर्य्यं स्यादिति चेन्न, सर्वात्मनां सर्वशरीरान्तर्भावात्कस्य किमवच्छेदकमिति नियामकाभावादित्याहुः। तत्तु कुतर्केण सूत्रप्रहारमात्रं प्रतिबिम्बे अंशत्वव्यवहाराभावेनांशसूत्रविरोधापत्त्या स्य सूत्रस्य प्रतिबिम्बार्थता ऽनौचित्यात् तेषामप्यंशसूत्रस्थया घटाकाशदवदंशत्वव्याख्यया अतस्यप्रतिबिम्बरूपत्वव्याख्यानस्य विरुद्धत्वाच्च। यदपि जीवः परिच्छिन्नो अविद्याकृतश्चेत्युक्तं तदतीवहेयम्। सूत्रकारेणैव नाणुरतच्छुतेरित्यादिना जीवविभुत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। परैरपि विभुत्वपरतयैव तत्सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्, अनिर्वचनीयस्य जीवस्य ब्रह्माभेदायोगाच्च। यदपि जीवानां विभुत्वे सर्वेषां सर्वशरीरसम्बन्धात्तु घ-

मोद्युत्पत्तौ सांकर्य्यमुक्तं तदपि बाल्यमात्रम् एवं भवदीयकुतर्केण ईश्वरे व्यापके सर्वजीवादृष्टादिसङ्करप्रसङ्गात्, यावदात्मभावित्वाच्च न दोष इति सूत्रेण प्रतिनियतनित्योपाधीनां प्रतिपुरुषं व्यवस्थापिततया धर्माद्युत्पत्तिव्यवस्थाया सम्भवाच्च। आत्मनामुपाधीनां च नित्यात्ममनादिस्वस्वामिभावस्यैव भोग्यभोक्तृभावनियामकतया सांख्ये योगे चोक्तत्वात्। यच्चोक्तमनवस्था अप्रामाणिकीति तदपि तुच्छं, तद्यथो जीवो नभोपम इत्यादिश्रुतिसिद्धजीवविभुत्वान्यथानुपपत्त्या यथोक्तानवस्थाया बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वात्, यच्चोक्तं जीवः परमात्मप्रतिबिम्बमिति तत्र प्रमाणाभावात् अंशानां प्रतिबिम्बैरेव बुद्धिषु परमात्मप्रतिबिम्बश्रुतिस्मृत्युपपत्तेः। सूत्रकारश्च मायाद्युपाधिष्वंशांश्यविशेषेण ब्रह्मणः प्रतिबिम्बमेव वक्ष्यति अत एव चोपमा सूर्य्यकादिवत् वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति सूत्राभ्यां न तु परमात्मनः प्रतिबिम्बं जीव इति जीवप्रकरणात्। प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षभागित्वानौचित्याच्च। बन्धमोक्षावपि तुच्छावेवेति चेन्न, एवं सति वेदान्ततः सामान्यतस्तुच्छत्वश्रवणमात्रेणाकृतसाक्षात्कारस्यापि मननादिकं तस्मात्पुरुषार्थनिश्चयासम्भवात्। किं च श्रुतिषु प्रतिबिम्बावच्छेदांशत्वादिषु दृष्टान्ता बहवः सन्ति तदनुसारेण विरुद्धतत्तद्रूपत्वं ब्रह्मणाप्युपपादयितुं न शक्यते अतो ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-

दिवाक्येषु दृष्टान्तभावं विना साक्षादेवांशताश्रवणात् युक्तिसिद्धत्वाच्चांशश्रुतिरेव मुख्या प्रतिपत्तव्या आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थ जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिवाक्येषु च प्रतिबिम्बावच्छेदादीनां दृष्टान्तद्वारावगमेन दुर्बलतया युक्तिविरुद्धतया च तत्श्रुतयः किं चित्किं चिदंशमात्रेणांशत्वाद्युपपादिका एवेति निर्णयम् । अन्यथा अंशसूत्रव्याकोपात् युक्तिविरुद्धच्छायातपदृष्टान्तस्याप्यादरापत्तेश्च । तत्र जीवप्रकरणेष्वाकाशमेकं हीत्याद्युक्तवाक्यैरेकरूपयो जीवेश्वरयोरंशांशिनोरौपाधिकपृथग्रूपत्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम्, अन्यथा शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन इति भेदघटितसाम्यवाक्यानुपपत्तेः । सर्वात्मना साम्यलक्षणैकरूपताज्ञानादेव संसारनिवृत्तिसंभवाच्च अखण्डताज्ञाने ऽप्यवच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाखण्डताज्ञानस्याभिमाननिवृत्त्यादिफलासंभवात्परमेश्वरप्रकरणे त्वाकाशमेकं हीत्यादिवाक्यैर्विभागमिथ्यात्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम् । ईश्वरमात्रस्यात्मत्वप्रदर्शनायेत्यादिकं विस्तरेण प्रोक्तं तत्र तत्रेति अत एकताप्रतिपादकवाक्यानि नाखण्डतापराणि किं तु सामान्यात्मप्रकरणेष्वेकरूपतापराणि ब्रह्मप्रकरणेषु तत्रविभागलक्षणाभेदपराणीति । तस्माद्ब्रह्मणो ऽश एव जीवो न प्रतिबिम्बमिति जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बताबोधकवाक्यसत्त्वे तु तद्वाक्यं प्रतिबिम्बसमाक्रान्तेतिवाक्यवद्बोध्यं जीवस्य ब्रह्मानुसारि-

त्वात् छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्तीत्यादिवच्छायादृष्टान्तेन ब्रह्मानुकारित्वस्य सिद्धेरिति[1] दिक् ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

पूर्वपादे पञ्चभूतोत्पत्तिप्रलयौ विचारितौ ततश्च परमात्मवियतोरन्तराले ऽन्तःकरणस्यापि तौ विचारितौ ततश्चान्तराल एव जीवोत्पत्तिरंशरूपेण गौणीति विचारिते तेनैव च परमेश्वरात्प्रकृत्युत्पत्तिरपि शास्त्रोक्ता गौणीत्युक्तप्रायमतःपरमन्तरालएवाऽपरा सृष्टिर्विचारणीया ।

तथा प्राणाः ।

यथा विज्ञानमनसी सदाकाशयोरन्तराले जन्मादिमती तथैव प्राणाः दशेन्द्रियाण्यपि परमेश्वरात्तयोरन्तराल एव जायन्ते सृष्टिव्युत्क्रमेण प्रलीयन्ते परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति कुतः अविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ अन्तराले जन्मादिलिङ्गस्य पाठक्रमस्याविशेष इति भावः । श्रेष्ठश्चेत्यागामिसूत्रेण पञ्चवृत्तिप्राणस्योत्पत्त्यादिविचारणादस्य सूत्रस्येन्द्रियपरत्वमवधार्यम् प्राणशब्दस्येन्द्रियमुख्यप्राणोभयवाचित्वात्,

१ यदि च ब्रह्मण एवमुख्यात्मत्वाज्जीव आत्माभासो ब्राह्मणाभासवदिति सूत्रार्थं उच्यते. तदा संभवत्यपि तस्मिन्नर्थे अदृष्टानियमादित्याद्युत्तरसूत्राणां कष्टार्थता स्यादिति १ पु० पा०

प्राणशब्दश्चेन्द्रियेषु प्रयुक्तस्ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्योचुरित्यादौ प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादौ च तेषां च प्राणत्वं त एतस्यैव सर्वरूपमभवत् तस्मादेतएतेनाख्यायन्त इति श्रुतेः। अन्ये तु अनेनाधिकरणेनेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति न वेति विचारः क्रियत इत्याहुः, तच्च इन्द्रियोत्पत्तौ वादिविप्रतिपत्त्यभावेनाञ्जस्यतः संशयासम्भवात् उत्पत्तिकाले च इन्द्रियभौतिकत्ववादिनैय्यायिकविप्रतिपत्तिसत्वात्, उभयथा व्याख्यानसंभवे ऽपि भूतसृष्टेः प्रागिन्द्रियोत्पत्तिबोधकस्मृत्यनुसारेण तन्निर्णयपरताया एवौचित्याच्च। ननु तेजोमयी वागितिश्रवणाद्भूतानन्तरमेवेन्द्रियोत्पत्तियुक्तेति तत्राह।

गौण्यसंभवात्।

असंभवात्तु श्रुतिर्गौण्यपि भवतीत्यर्थः तथा च तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिर्गौणी कुतः असंभवादितिभावः। अत हि वाक्ये आपो मयः प्राण इत्यनन्तरं अपां सोम्य पीयमानानां यो ऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स प्राणो भवतीति मुख्यप्राणस्याप्युत्पत्तिः श्रूयते सा च मुख्या न संभवति प्राणसंबन्धात् प्राक् पानाद्यसंभवात्केवलस्याग्नेः सविशेषाजनकत्वाच्च। बाह्याग्नौ तथा दर्शनाभावात्। तथा च सांख्यसूत्रं भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गा-

दिति भोक्तुरधिष्ठानाद्भोक्तुः शुक्रे प्रवेशात् अत्र भोक्ता करणप्राणादिविशिष्ट एव भोगफलोपधानाभिप्रायेणोक्तः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तत्याहुर्मनीषिण इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति अतः शरीरे प्राणोत्पत्तिर्वृत्तिलाभमात्रेण गौणीति सिद्धं तत्साहचर्याच्च तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिरपि वृत्तिलाभेन गौणी अन्नाद्यनुगतैर्हि करणादिसूक्ष्मांशैः करणादीन्युपचीयन्ते । इतश्चेन्द्रियाणां शरीरादुत्पत्तिर्गौणीत्याह ।

तत्प्राक् श्रुतेश्च ।

तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वियदादिभूतेभ्यः प्रागपि प्राणानां सत्ता श्रवणाच्च । यथा "असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदग्र आसीत् ऋषयो वा वत अग्रे सदासीरन्तदाहुः के ते ऋषय इति अत्र इदंशब्दवाच्यानां भूतशरीरादीनामसत्ता काले ऽपि प्राणानां सत्ता ऽवगम्यत इत्यर्थः । सूत्रद्वयेन तेजोमयी वागितिश्रुतेर्गौणत्वं व्यवस्थाप्य इदानीं येन गुणेन गौणत्वं तमाह ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ।

वाचो वागिन्द्रियकार्य्यस्य शब्दस्य तत्पूर्वकत्वात् पूर्वपादोक्ततेजोरूपभूतपूर्वकत्वादित्यर्थः । अग्निरूपेण तेजसा देवतया ऽधिष्ठितं वागिन्द्रियं शब्दप्रयोगहेतुतया ऽभिव्यज्यते अतो वृत्तिलाभगुणेन तेजोमयी वागिति

गौण्युत्पत्तिश्रुतिरिति भावः। (*यच्चेन्द्रियाणां भौतिकत्वं न्यायादभ्युपगतं तत्कल्पभेदेनार्थवादिकं स्मृतिषु क्वचिदेव तद्दर्शनात् उत्सर्गतस्त्वभौतिकत्वमाहंकारिकत्वस्मृतिबाहुल्यादिति विभागः[१]) इदानीं कर्मेन्द्रियाणि व्यवस्थापयितुं सप्तेन्द्रियवादिनमुत्थाप्यापाकरोति सूत्रद्वयेन।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च।

ननु चक्षुरादिपञ्चकं बुद्धिमनसी चेत्येवं सप्तैव प्राणा इन्द्रियाणि भवेयुः न वागादिकं कुतः गतेर्गतिवाक्यात्सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्तेत्येवं रूपात् सप्तसप्तेति वीप्साप्रतिपुरुषाभिप्रायेण। ननु ते सप्त प्राणाः किं वृत्तिभेदान्मुख्यः प्राण एव किं वा इन्द्रियाणि इन्द्रियत्वे ऽपि किं कर्मेन्द्रियाणि किं वा ज्ञानेन्द्रियाणीति कथमवधारणीयं तत्राह विशेषितत्वाच्चेति "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत"इति श्रुतौ विज्ञानवत्वेन प्राणानां विशेषितत्वादपि ज्ञानसाधनानि सप्तैव प्राणाख्यानीन्द्रियाणीत्यर्थः। अपरे त्वेवं व्याचक्षते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुत्या शिरस्थत्वेन विशेषितत्वाच्चेन्द्रियाण्येव ग्राह्याणि न मुख्यप्राणाः शिरसि

[१] अयं पा० २ पु० ना०।

हि चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं घ्राणद्वयं रसना चेतीन्द्रियाण्येव सप्तप्रसिद्धान्युपपद्यन्ते च मुख्यप्राणपरिग्रहे मूर्द्धन्य-नाड्यादिनाधिक्यप्रसङ्गात् । ननु सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इत्यनन्तरं द्वावांचाविति श्रवणान्नवैव प्राणाश्चा-वगम्यन्ते तथा श्रुत्यन्तरेषु नवैव पुरुषे प्राणाः नाभि-र्दशमी दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यादिना नानाविधाः संख्या श्रूयन्ते तत्कथं सप्तैवेत्यवधार्य्येत इति चेन्न, लाघवान्न्यूनसंख्यावधारणे सति वृत्तिभे-देनाधिकसंख्यानामुपपत्तेरिति तत्र शीर्षण्यसप्तप्रा-णवृत्तित्वस्याग्रे ऽस्माभिः प्रसाध्यत्वात् सिद्धान्तमाह ।

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ।

हस्तादयः स्वपरे सप्तभ्यो ऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणा ऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्यादिना ग्रहो जीवबन्धकः श्रुत्यन्तरे च सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमित्यादि-क्रमेण कर्मेन्द्रियपञ्चकं समग्रमेव श्रूयत इति एवं स्थिते सिद्धे सति अतो हेतोर्नैवं भवति यत्सप्तैवे-न्द्रियाणि इतीत्यर्थः । प्राणानां सप्तत्वविज्ञानवत्त्वयो-र्वचनं तु प्राधान्याभिप्रायेण बोध्यं, सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति श्रुतिश्च नवच्छिद्रद्वारा मुख्य-प्राणस्य नववृत्तीरेव प्रतिपादयति न पुनरिन्द्रिया-ख्यान्प्राणान् श्रुत्यन्तरे नवैव पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी-

तिवचनात्, नाभेरनिन्द्रियस्येन्द्रियदशमत्वानौचित्यात्
नन्वेवमिन्द्रियाणां संख्यानिर्णयः कथं स्यात्, न च
दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इतिवाक्यादात्मश-
ब्दोक्ता मनसा सहैकादशसंख्यासिद्धिरिति वाच्यं, तत्रापि
दशमध्येऽनिन्द्रियस्य नाभेः पठितत्वेन मुख्यप्राणवृ-
त्तीनामेव दशत्वालाभात्, आत्मशब्दे न च मुख्यप्राणा-
वचनात् प्राणस्य हि नवद्वारैर्नववृत्तयः नाभिछिद्रे
दशमीवृत्तिः सर्वनाडीषु रोमकूपादिषु च मुख्यप्राणवृ-
त्तिरित्युपपन्नमेकादशत्वमिति । अत्रोच्यते, दशैव ज्ञा-
नकर्मभेदेनेन्द्रियाणि याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे सर्वेषां
स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यादिक्रमेण दशेन्द्रियवचनात् ।
यच्च तत्र बुद्धिमनसोः पठनं तत्करणविधयैव न त्विन्द्रि-
यविधया श्रुत्यन्तरस्मृत्येकवाक्यत्वात्, बुद्धिं तु सारथिं
विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विष-
यांस्तेषु गोचरान् इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादिश्रुतिषु
मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तपः । इन्द्रियाणि
मनो बुद्धिरित्यादिषु स्मृतिषु च इन्द्रियाद्भेदेन तयोः
पाठात् क्वाचित्कं च एकादशेन्द्रियवचनम्, इन्द्रियप्रव-
र्तकतया मनसीन्द्रियत्वोपचारात् । नचैवमुक्तवाक्ये ष्वे-
व गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्वचनं कथं नोच्यत इति वा-
च्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसंभवात् इन्द्रियत्वं
ह्येकजातीयमात्रव्यापारे करणत्वं वाच्यम्, अन्यथा श-
रीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, अतः करणं च चाक्षु-
षादिवचनादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्मणोःकरणमि-

ति । यत्तु सात्त्विकाहंकारोपादानकत्वमिति सांख्योक्तमिन्द्रियलक्षणं[1] तत्तद्दर्शनसिद्धान्तानुसारेणैव अत्र तु दर्शने दशैवेन्द्रियाणि न मनः आचार्यैः पूर्वपादे बुद्धिमनसी विचार्य्य पृथगत्र प्राणाख्यानामिन्द्रियाणां परीक्षितत्वात् । ननु बुद्धिमनसोरपि प्राणखचिततया प्राणशब्देनात्रान्तःकरणमपि कथं न गृह्यत इति चेन्न, अन्तः प्राणखचितत्वाभावात् बुद्धिमनसोः पृथग्विचारितत्वाच्च । इदानीं तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतापरनाम्नामुत्पत्त्यादिकालमवतारयति ।

अणवश्च ।

तथेत्यनुवर्तते अणवः सूक्ष्मभूतान्यपि तथा परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते च परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः । अन्तरोत्पत्तिः लिङ्गं च पाठक्रमो यथा भूतानि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्त इति च मैत्रेयोपनिषदीति तथा मन्वादिस्मृतिमूलत्वेनानुमिताभ्यः श्रुतिभ्यः साक्षादपि क्रमः प्रत्येतव्य इति भावः । परे तु अनेन सूत्रेण इन्द्रियाणामणुत्वमुच्यत इत्याहुः । तन्न । इन्द्रियाणामणुत्वे सकलदेहव्यापिन्याः स्पर्शसंवित्तेरसंभवात् अथाणुशब्देन विभुत्वनिरासाय मध्यमपरिमाणं विव-

१ तदपि लक्षणं मनसि नास्ति अन्तःकरणस्यैकतयोऽहंकारस्य मनोवृत्तिमात्रोपादानत्वादिति १ पु० पा० ।

त्वणीयमिति चेन्न, कार्य्यत्वादेव मध्यमपरिमाणत्वा-
विभुत्वयोः सिद्धेः किं चैवमणुत्वे सूत्रकारस्य हेत्वप्र-
दर्शनन्यूनतापत्तिः तथा समग्रदृष्टाकल्पनन्यूनताप-
त्तिः स्यादिति ।

श्रेष्ठश्च ।

तथेऽत्यत्राप्यनुवर्त्तते तथा श्रेष्ठः पञ्चवृत्ति प्राणोऽपि
परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च
परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषात् एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पाठक्रमरूप-
लिङ्गाविशेषात् ज्येष्ठत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः । प्राणो वाव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेतिश्रुतेर्ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्यावग-
म्यते तत्र ज्येष्ठत्वं सर्वप्रथमोत्पन्नत्वात् । शरीरे प्रथमं
वृत्तिलाभाच्च । अन्यथा शुक्रस्य पूतिभावप्रसङ्गात् रस-
संचारं विना बुद्ध्यादिकरणवर्गस्य गोलकनिर्माणासं-
भवाच्च, अत एव श्रेष्ठत्वमपि सर्वकरणादीनामाधार-
त्वादिभिरात्मत्वाच्च प्राण एवैकधा भवति तेन यद-
श्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति यस्मिन्नु-
त्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ
इति । प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं । तमुत्क्रामन्तं प्राणो
ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति
मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधा ऽत्मानं प्रविभज्यै-
तद्वाणमवष्टभ्याभिधारयामीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तदेवं

भूतसृष्टेः प्रागेव बुद्ध्यादीनां प्राणान्तानामुत्पत्तिः श्रुतिस्मृत्यनुसारतो विचारिता अत्रावान्तरो यः क्रमः परिमाणभेदश्च स सूत्रानुक्तो ऽप्यस्माभिरणुश्चेत्यागामिसूत्रे विवेचयिष्यत इति। ननु प्राणस्य वायुरूपत्वादत्र पञ्चभूतेभ्यः प्राक् तस्य जन्मादि संभवति किं च मुख्यप्राण ऊर्ध्वाधोगमन प्राणापानादिनामो वायोःक्रियाविशेषावच्छिन्नपरिणामविशेष एव सच शरीर एव संभवतीति कथं शरीरात्प्राक् तस्योत्पत्तिः स्यादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्।

मुख्यप्राणो न वायुः नापि शरीरस्योर्ध्वाधोगमनलक्षणा वायुक्रिया धर्मधर्मिणोरभेदात्तदवच्छिन्नपरिणाम इति यावत् कुतः, पृथगुपदेशात् प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चेत्यादिश्रुतौ स प्राणमसृजत प्राणात् श्रद्धा खं वायु ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमित्यादिश्रुतौ च प्राणस्य वायुतः पृथगुपदेशात् तथा ऽहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीत्यादिश्रुतिषु शरीरतन्त्राभ्यः पञ्चवृत्तिभ्यो अंशेभ्यः पृथगंशिनः प्राणस्योपदेशादित्यर्थः। न चैवमपि वायोर्विकारान्तरं प्राणः स्यादिति वाच्यम्, प्राणात् श्रद्धा खं वायुरित्युक्तश्रुतौ वायोः प्राणकार्य्यत्वावगमात्।

नन्वेवं यः प्राणः स एव वायुः पञ्चविध इति श्रुति-
विरोध इति तत्राह।

चक्षुरादिवत्तु तत्सह शिष्ट्यादिभ्यः।

यथा चक्षुरादिरभौतिको ऽपि स्वाधिष्ठातृतेज आद्यभिन्नस्तथा श्रेष्ठो ऽपि स्वाधिष्ठातृवायुदेवाभिन्नः तथा चोक्ता श्रुतिः शक्तिशक्तिमतोश्चक्षुःसूर्य्ययोरिवाधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदं बोधयति प्राणनादिवृत्तिपञ्चकोत्पत्तौ प्राणस्य वाय्वधिष्ठेयत्वात्, ननु विजातीययोरधिष्ठेयाधिष्ठातृभावो न युक्त इति चेन्न, स्वतः क्रियावत्वेनोभयोः प्राणवाय्वोः साजात्यात्, यथा चक्षुःसूर्य्ययोस्तैजससात्विकाहङ्कारकार्य्ययोः परस्परविजातीयत्वे ऽपि भास्वरत्वसाजात्येनाधिष्ठेयाधिष्ठातृत्वमिति। चक्षुरादीनां सूर्य्यादिदेवताकत्ववत् प्राणस्य वायुदेवताकत्वे हेतुमाह तत्सह शिष्ट्यादिभ्य इति, "सूर्य्यश्चक्षुर्वातः प्राण" इत्यादिश्रुतिषु सदेवैश्चक्षुरादिभिः सहशासनात् आदिशब्दात् "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चे"त्यादिश्रुत्यादयो ग्राह्या इति। नन्वेवं चक्षुरादिभिः सह पाठेन प्राणस्याहङ्कारिकत्वमपि स्यात् तथा च करणजन्यत्वेन ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वहानिरित्याशङ्क्याह।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति।

चशब्दादभूतत्वाच्चेत्यवगन्तव्यं तथा चाकरणत्वा-दभूतत्वाच्च नाहंकारजन्य इति न ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वयोर्हानिरित्यर्थः। तथाहि दर्शयति श्रुतिः प्राणस्याकरणत्वमपरिच्छिन्नसर्वाधिकारित्वेन यथा"सा ह वागुवाच यद्वा ऽहं वशिष्ठोऽस्मि। त्वं तद्वशिष्ठोऽसीति यद्वाऽहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठो ऽसीति चक्षुः"। यद्वा"ऽहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसी"ति मन इत्यादिना बाह्याभ्यन्तरसर्वकरणाध्यक्षत्वात्प्राणस्याकरणत्वं दर्शयति। करणं हि परिच्छिन्नविषयकमेव राजादीनां दृश्यते ग्रमात्यत्वमेव त्वपरिच्छिन्नविषयकमिति प्राणस्य च बुद्ध्यादिसकलसङ्घातधारणादिलक्षणो ऽसाधारणो व्यापार इति मन्तव्यं "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति"इति श्रुतेः। नन्वेवं प्राणस्य किं कारणमिति चेत् प्रकृतिरेव महत्तत्त्वं ह्येकमेव प्रकृतेरुत्पद्यमानं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बुद्धिप्राणशब्दाभ्यामभिलप्यत इति स्मृतिष्ववधारितं "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण" इत्यादिश्रुतिषु च।

अत एव महत्तत्त्वसृष्टेः पृथक् प्राणसृष्टिः श्रुतिस्मृतिषु प्रायशो न श्रूयते आचार्य्यस्तु नित्यत्वादिशङ्कानिरासार्थं मनस इव प्राणस्यापि वृत्तिभेदेन पृथगुत्पत्तिमुक्तवान् अत एव सांख्यशास्त्रं सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति। अस्यार्थः सामान्यसर्वकार्य्यसाधारणं यत्करणं महत्तत्त्वं तस्यैव वृत्तिभेदा प्राणापानादयः पञ्च ते च वायुदेवताकत्वाद्वा-

श्रुत्यसंसाराद्वा वायव इति । ननु वायोः प्रागुत्पन्नस्य प्राणस्य कथं वायुर्देवता स्यादिति चेन्न, प्राणस्य प्राणनादिरूपपञ्चवृत्तावेव वायोः प्रेरकत्वेन देवतात्वात् पूर्वोत्पन्नवस्तुनः कार्य्यविशेषप्रेरकं चेतरोत्पन्नमपि सम्भवत्येवेति प्राणस्य सूत्राख्या च वृत्तिर्वायोः प्रागेव जायते तथा चोक्तं सत्वं रजस्तम इति त्रिवृदिक्रमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवमिति अत्र महतो बुद्धेरपि पूर्वेन्द्रियाशक्त्या सूत्रनाम्नः प्राणस्योत्पत्तिरुक्ता प्राणात् श्रद्धामित्युक्तश्रुत्यनुसारात् । धर्मधर्म्यभेदेन बुद्धेरेव श्रद्धाशब्देन तत्रोक्तत्वात् आकाशादिद्रव्यैः सहपाठात् जीवमिति जीवोपाधिमित्यर्थः । (*सूत्राद्युपाधिविशिष्टजीवा एव वा सूत्रदिशादिशब्देनोक्ता इति बोध्यम्[१]) इदानीं प्राणस्य संख्या विचार्य्यते तत्र संशयः किं पञ्चघटवदेकजातीयाः व्यक्तिभेदाः पञ्च प्राणाः आहोस्विद्वृत्तवदेकव्यक्तिरेव प्राणः शाखाभेदतुल्यैरंशभेदैः पञ्च व्यपदिश्यत इति तत्रायं निर्णयः ।

पञ्चवृत्तिमनोवद्व्यपदिश्यते ।

एकैव प्राणव्यक्तिः पञ्चवृत्तिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते मनोवत् अन्तःकरणवदित्यर्थः । यथा ह्येकैवान्तःकरणव्यक्तिर्निश्चयादिचतुष्टयवृत्तिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते तथैवैकैव प्राणव्यक्तिः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्यपञ्चवृत्तिकोच्यत इति अत्र व्यपदिश्यत

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

इति व्यपदेश एव हेतुरभिप्रेत इति तद्यथं न भवति अयं भावः कुत्र चिद्वाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया बुद्ध्यादिचतुष्टयस्य वृत्तिचतुष्टयं व्यपदिश्यते पृथक्पृथक् कुत्रचिच्च भेदाविवक्षया अव्यवस्थातो वृत्तिसांकर्य्यमपि व्यपदिश्यते यथा "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"त्यादौ अत्र हि धीशब्दवाच्या बुद्धिवृत्तिः सर्वशब्दोक्ताश्चाभिमानचिन्तादयो ऽपि वृत्तयो मनस्येवोक्ताः स चायं व्यपदेशो न व्यक्तिभेदे सम्भवति नाप्यत्यन्ताभेद इति तथा-स्मृतावपि सङ्करव्यपदेशो यथा वायौ ।

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञा सम्विच्चितिश्चेति स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥

इति तथा पातञ्जलभाष्ये ऽपि क्लेशादीनां चित्तधर्मत्वं मनोधर्मत्वं चोक्तं त एते क्लेशादयो मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति चतुर्विंशति तत्त्वकथनं तु बीजाङ्कुरादीनामिवावस्थावस्थिनोर्भेदविवक्षयेति अत एकैकव्यक्तिरन्तःकरणं वक्तव्यम् एवमेव कुत्र चिद्वाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया पञ्च प्राणा उच्यन्ते कुत्र चिच्च भेदाविवक्षया अपानादयो प्राणस्यैकस्यैव वृत्तित्वेनोच्यन्त इति अत एकैव व्यक्तिः प्राणो ऽपीति सिद्धं, यद्यपि प्राणान्तःकरणयोरप्येकव्यक्तित्वमेव तथापि क्रियाशक्तेरवान्तरभेदाः पञ्च, ज्ञानशक्तेरवान्तरभेदास्तु चत्वार इति भावः सम्भवत्येवेति मन्तव्यं वृक्षशाखोपशाखादृष्टान्तेन चैतदवसेयं

तथा ऽवान्तरकार्यकारणयोरपि बीजाङ्कुरमहाद्वृक्षा-
दिदृष्टान्तेनावधारणीय इति अवान्तरविभागकार्य्य-
कारणभावयोः शास्त्रेषु प्रतिपादनं च योगाभ्यास उ-
पयुज्यते प्राणान्तःकरणयोरिति न तद्व्यर्थम् एतेन
वैशेषिकाणामेकान्तःकरणाभ्युपगमो ऽपि लाघवतर्क-
मूलको वेदाविरुद्ध इति द्रष्टव्यम् । तत्र प्राणस्य पञ्च
वृत्तयः कथ्यन्ते प्राग्वृत्तिर्नासाग्रसञ्चारी प्राणः उच्छ्वा-
सादिकर्मा अवाग्वृत्तिरपानो अधः सञ्चारी पाय्वादि-
द्वारैर्मलाद्यवसारकः व्यानस्तयोःसंधिवीर्य्यवत्कर्महेतुः
उदान ऊर्द्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः समानः सर्वशरीर-
वृत्तिरशितपीतादिसमीकरणहेतुरिति एतेषु च प्राणो
जीवन्मुख्यः सर्वेषां कारणं शाखादीनां मूलमेवेति
बोद्धव्यम । अत एव प्राणशब्देनापानादयो बुद्ध्यादय-
श्चोच्यन्ते न त्वपानादिशब्देन प्राण इत्युपपद्यते अत
एव च चक्षुरादयो ऽपि प्राणा इत्येवोच्यन्ते न त्वपा-
नव्यानादयो वेति, यद्यप्यपरे ऽपि प्राणव्यापाराः कू-
र्म्मादिरूपा अनन्ताः सन्ति तथापि तेषामप्राधान्या-
न्नात्र गणनाकृतेति न न्यूनता, अपरे तु मनो ऽपि प-
ञ्चवृत्तिकं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इतियो-
गसूत्रानुसारेण मनोवदिति दृष्टान्तेनात्र प्रदर्श्यत
इत्याहुः । तन्न । तेन हि सूत्रेण साक्षाद्विरोध्या-
नां वृत्तीनामेव पञ्चत्वमुक्तं न तु कामाद्यावृत्तयो अ-
संख्याता निराकृता इति ।

अणुश्च ।

तथेत्यनुवर्तत एव तन्मात्रकार्यैः स्थूलमहाभूताणुरपि सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः "यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्यैषो ऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठती"त्यादिश्रुतिः पार्थिवाणुप्रतिपादिका सकलमहाभूतसूक्ष्मे तस्यान्तरालोत्पत्तौ च लिङ्गं तथा स्वोर्माविविनाशिन्यो दशार्द्धानां तु याः स्मृताः ताभिःसार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश इतिमन्वादिवाक्यान्यपि तयोः प्रमाणानि तथा पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः पञ्चस्थूलभूताणूत्पत्तिप्रक्रिया प्रोक्ता सैव इहापि ग्राह्या अत्र विशेषतो ऽनुक्तत्वात्, तथा तद्भाष्यं शब्दादीनां मूर्तिसजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवकः तेषां चैको ऽयं परिणामः पृथिवी गौष्ट्च इत्यादि एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रसरणवकाशादानान्युपादाय विशेषविकारारम्भः समाधेय इति अस्यार्थः शब्दादितन्मात्राणां मध्ये मूर्तिसजातीयानां कठिनजातीयानां तन्मात्राणां वैशेषिकपार्थिवपरमाणुस्थानीयानां सूक्ष्मभूतानामेकः परिणामः स्थूलपृथिव्या अणुश्चरमावधिर्वैशेषिकत्र्यणुकस्थानी तेषां चैकः परिणामः इयं महापृथिवी एवं स्नेहजातीया-

नां रसतन्मात्राणामेकः परिणामो स्थूलजलाणुः त-
थोष्णजातीयानां रूपतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थू-
लतेजोऽणुः तथा सदागतिजातीयानां स्पर्शतन्मात्रा-
णामेकः परिणामः स्थूलवाय्वणुः तथा ऽवकाशप्रद-
जातीयानां शब्दतन्मात्राणामेकः परिणामः स्थूलाका-
शाणुरिति। न च तन्मात्रेभ्यः साक्षादेव महाभूतोत्प-
त्तिसंभवे ऽणुकल्पनायां गौरवमिति वाच्यम्, शास्त्रसि-
द्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् अन्यथा वैशेषिका-
णां द्व्यणुकमपि न सिद्ध्येत् गौरवात् अथ त्र्यणुकस्या-
वयवाः सावयवाः महद्द्रव्यारम्भकत्वात् कपालवत्
इत्याद्यनुमानात् त्र्यणुकावयवसिद्धिरिति चेत् एवम-
नुमानमस्माकमपि समानं श्रुतीस्मृती चात्र उभाभ्या-
मेवानुग्राहकतर्कौ स्वीकार्याविति यच्चात्राणूनामे-
कैकः परिणामो महापृथिव्यादिरित्युक्तं तत्रापि क्र-
मविशेषो विष्णुपुराणादावुक्तः यथा विष्णौ[1]।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः।
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्॥
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शतन्मात्रलक्षणम्॥
शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह॥
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः।

---

१ वि॰ पु॰ अं॰ १ अ॰ २ श्लो॰ ३७।

इत्यादि अस्यार्थः ततोऽहंकारोत्पत्त्यनन्तरं भूतादिस्तन्मात्रिकं तन्मात्रसमुदायात्मकं सर्गं ससर्ज्ज अकरोत् तदनन्तरं शब्दतन्मात्रात्तत्सहकृतो भूतादिर्महाकाशं ससर्ज न वाकाशं वायुसृष्टये भूतादिः पुनरापूरयदंशान्तरेण ततश्चाहंकारो परित आकाशः पूर्वोत्पत्त्यनन्तरं स स्पर्शतन्मात्रं स्वावष्टम्भेनाणुरूपतया ससर्ज ततो अणुभ्यो महावायुरजायत एवं भूतान्तरेष्वपि बोध्यमिति अत्र पञ्चस्वपि भूतेषु तन्मात्राणामेवोपादानत्वम् अहंकाराकाशादीनां त्वधिष्ठानकारणतेति विशेषः। तथा सांख्ये ऽपि स्थूलभूताण्वक्तौ यथा सूक्ष्मा मातापितृजा सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषास्युरिति स्थूलभूतानि विशेषाख्यानि त्रिविधानि भवन्ति प्रथमं सूक्ष्मा अणवः ततश्च भूतानि महाभूतानि ततश्च मातापितृजा देहा इत्यर्थः। एतेषु मध्ये सूक्ष्माः संयुक्ताः पञ्चभूताणवः सप्तदशावयवकस्य सप्राणस्य लिङ्गशरीरस्याधारभूता इति सांख्ये व्यक्तम्।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया
तद्वद्विनाविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति

लिङ्गशरीरं च तत्रैव संख्यातम्।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गमिति अत्र सूक्ष्मभूतानां लिङ्गमध्ये गणनमाधारतयैव (*यच्च पुराणादौ सप्तदशावयवकं लिङ्गमुच्यते तन्महदहङ्का-